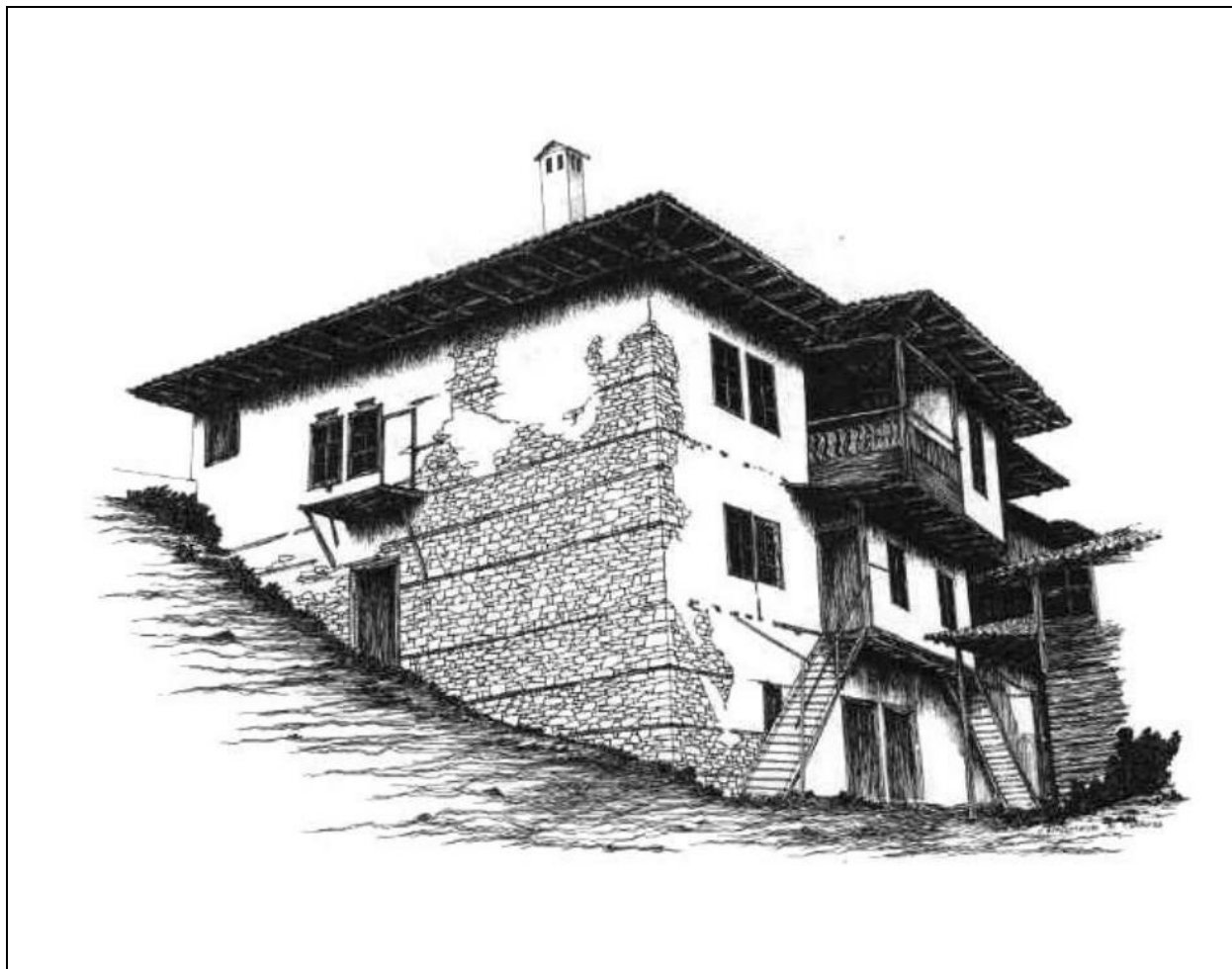

Александра ТЕРЗИЌ
Никола ДИМИТРОВ
Билјана ПЕТРЕВСКА
Милован МИЛИВОЈЕВИЌ

Братска куќа со отворен чардак од асиметричен тип, с. Владимирово, Малешевево (Република
Северна Македонија),
Автор на цртеж: Петар Намичев Извор: Намичев (2009:218).

3 ГЛАВА

ТУРИСТИЧКАТА ПОНУДА НА РУРАЛНИОТ ТУРИЗАМ ВО НАЦИОНАЛНИ РАМКИ: РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА И РЕГИОНОТ НА ЈУЖНА И ИСТОЧНА СРБИЈА

1. ГЕНЕРАЛНИ НАПОМЕНИ ЗА ТУРИСТИЧКАТА ПОНУДА НА РУРАЛНИОТ ТУРИЗАМ ВО НАЦИОНАЛНИ РАМКИ: РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА И СРБИЈА

Според дефиницијата од 1986 година, прифатена во рамките на Европската Унија, руралниот туризам ги вклучува сите туристички активности во руралните простори (Demotja & Ružić 2010). Дефиниран во најширока смисла, руралниот туризам обединува голем број различни видови туризам – туризам од посебен интерес (Гашиќ 2016). Така, руралниот туризам обединува: туризам на фарма, туризам во други живеалишта на фарма, спортско-рекреативен туризам, авантуристички туризам, здравствен туризам, образовен туризам, транзитен туризам, камперски туризам, културен туризам, верски туризам, ловечки туризам, риболовен туризам, вински туризам, гастрономски туризам, екотуризам (Kušen 1995).

Кога станува збор за Република Северна Македонија и за Србија, руралниот туризам најчесто ги обединува планинскиот туризам, езерскиот туризам, манастирскиот туризам и бањскиот туризам (Dimitrov & Petrevska 2012). Руралниот простор е основен ресурс за развој на руралниот туризам кој, во основа, се темели на потребите на урбаното население за промена, во смисла на барање мир и рекреација во отворени, незагадени и изолирани рурални простори, вклучувајќи ги природните и културните ресурси и престојот во автентични селски домаќинства, преку директен личен контакт и учество во активности, во локалната традиција и во специфичниот рурален начин на живот (Демировиќ 2016).

Република Северна Македонија и Србија се земји со претежно рурален карактер, бидејќи руралните простори покриваат над 80 % од националните територии, па затоа руралниот развој е една од основните политики за регионален развој на национално ниво. Идниот рурален развој на овие земји, во голема мера, се гледа во реструктурирањето на земјоделството и во фокусирањето на стратешкото искористување на потенцијалот на селата, што во голема мера е поврзано со развојот на туризмот. Воедно, поради континенталниот карактер и ридско-планинскиот релјеф, двете земји имаат релативно зачувана природна средина, изобилство од реки, езера и бањи, што до одреден степен ја оправдува насоката за развивање на руралниот туризам во периферните рурални простори со исклучителни амбиентални вредности.

Токму поради зачуваниот биодиверзитет и природното опкружување на руралните простори во Република Северна Македонија и Јужна и Источна Србија, може да се спроведат разни активности во природната средина. Традицијата и фолклорното наследство се најдобро зачувани и се застапени, главно, во руралниот амбиент на периферните простори и во голема мера го отсликуваат духот на минатото. На тој начин, овие простори се здобиваат со специфично културно значење во форма на етнографски фолклор или народна уметност како дел од традиционалната култура. Тоа се гледа првенствено во специфичните архитектонски вредности на народната архитектура на куќите, фармите, комерцијалните згради и јавните згради на руралните простори. Така се креира национален и етнички, но и регионален идентитет на руралните заедници на овие простори, а истовремено, се создава и материјална и духовна култура – народни носии, музика, уметност, занаети, гастрономија итн.

Специфичниот начин на секојдневното живеење во малите рурални заедници во Република Северна Македонија и Србија, што се огледува во традиционалниот начин на живеење, верувањата, обичаите, празниците, како и во традиционалното гостопримство, претставува важна атракција за туристите. Поточно, кога станува збор за туристичките ресурси на руралниот туризам во овие земји, во туристичката понуда доминира искуството над естетиката и удобноста, а зачуваната природа, заедно со автентичниот рурален амбиент и изразеното гостопримство, како и квалитетната органска храна, се најценети карактеристики меѓу посетителите (табела 1).

Табела 1: Збирни рурални ресурси во Република Северна Македонија и Србија

РУРАЛЕН ТУРИЗАМ			
Со што се располага	Каде се применува	Како се применува	Што се нуди како услуга
<ul style="list-style-type: none"> – Чиста природа – Културно-историски споменици – Верски објекти – Селска архитектура – Здрава исхрана – Вековна традиција – Гостопримство 	<ul style="list-style-type: none"> – Планинска рурална средина (престој во населба, активности во фарма, активности во природна средина: планинарење, скијање, планински велосипедизам, јавање на коњи и магариња, посета на бачило, собирање шумски плодови, билки итн.) – Ридска рурална средина (престрој во населба, активности во фарма, активности во природна средина: пешачење, рекреативно трчање, јавање магариња, коњи, активности во овоштарник, нива, лозје итн.) – Рамничарска рурална средина (активности на нива, овоштарник, лозје итн.) – Езерска рурална средина (капење, пливање, сончање, риболов итн.) – Речна рурална средина (пливање, рекреација, риболов итн.) 	<ul style="list-style-type: none"> – Примарна дејност (ретко) – Секундарна дејност (често) – Дополнителна дејност (најчесто) – Агротуризам (сместување и исхрана) – Останати видови (гастрономски, вински, екотуризам, едукативен, ловен риболовен, спортско-рекреативен, авантуристички, здравствен, културен, верски и др.) 	<ul style="list-style-type: none"> – Сместување – Храна – Производи – Сувенири – Традиција (обичаи, слави, фолклор итн.)

Извор: Авторите.

Економијата на руралните простори во Република Северна Македонија и во Србија е многу зависна од примарниот сектор и земјоделството, односно директно зависи од постојните природни ресурси и од руралната економија. Забележаните неповолни демографски трендови се гледаат во рапидниот пад во бројот на населението во селата, изразената миграција, неквалификуваната работна сила, високата стапка на невработеност и во малата диверзификација на активностите на руралните простори. Инфраструктурната опременост на селата во двете земји е релативно поволна, со околу 80 % основна инфраструктура: патна мрежа, електрична енергија, вода, телефонска мрежа (фиксна и мобилна). Од друга страна, многу клучни прашања за локалното население, како системите за водоснабдување, канализацијата, гасот и отпадот, не се соодветно решени во многу села и претставуваат голем проблем. Сепак, еден од најочигледните општи проблеми на руралните простори и во Република Северна Македонија и во Србија (посебно во Јужна и Источна Србија) е масовната миграција од селата во градовите, што трае континуирано од 1950-тите и многу поизразено во 1960-тите години, поради забрзаната индустријализација и урбанизацијата. Тогаш градовите почнуваат да привлекуваат младо работоспособно население од селата. Така, постепено се менува начинот на размислувањето на селаните кои почнуваат да се приспособуваат на новиот урбан начин на живот. Со тоа, прераспределбата на населението од село во град станува континуиран процес со неизбежни последици за малите села, земјоделското производство, руралната економија, виталноста на селското население, како и за квалитетот и културата на животот на село.

Распаѓањето на поранешната Социјалистичка Федеративна Република Југославија, околните војни, како и санкциите што следуваа, донесоа голем број негативни влијанија врз природните, физичките, човечките и финансиските ресурси, потребни за развој на руралните простори и на туризмот во нив, а со тоа се одложи процесот на развој на руралниот туризам. Економската криза доведе до ограничувања на инвестициите во комуналната и во сообраќајната инфраструктура, во изградбата на сместувачки и угостителски објекти, како и во одржувањето на културно-историските споменици, објекти и настани (Demirović и соработниците 2019; Radović и соработниците 2020), што посебно е видливо на периферните рурални простори.

Со текот на годините, почнати се голем број иницијативи за искористување на потенцијалот на селата за развој на туризмот, како начин на намалување на проблемите предизвикани со депопулацијата на економски загрозените рурални периферни простори во Република Северна Македонија и Јужна и Источна Србија. Развојот на туризмот на руралните простори може да има голем број позитивни економски и некономски ефекти врз развојот на селата, но и врз целата локална заедница (Todorović & Štetić 2009; Bošković 2012; Cvijanović & Ruzić 2017). Имено, туризмот придонесува за поголемо вработување и за пласман на домашните производи (земјоделски и прехранбени производи, ракотворби и сл.), и со тоа влијае на зачувувањето на обичаите и на старите занаети, но, пред сè, на подобрувањето на економијата на локалното население. Туризмот има директни економски ефекти врз домаќинствата кои се директно вклучени во туристичката понуда, поточно руралните туристички домаќинства, кои со минимални инвестиции можат да го понудат своето сместување и да вработат членови од домаќинството обезбедувајќи си дополнителни приходи (Bošković 2012).

Денес, одредени села се целосно економски пренасочени кон организиран туризам и бројот на туристички рурални домаќинства постојано се зголемува. Од друга страна, во периферните и неразвиените села има индивидуални претприемачи кои самостојно се обидуваат да се пробијат на туристичкиот пазар. Со цел да се вклучат во туризмот, селските домаќинства се реновираат, се преуредуваат, се додаваат нови функции (сместувачки услуги и музеолошки). Одреден традиционален дух во нивниот визуелен идентитет е посебно ценет од аспект на туристички потенцијал. Тоа се традиционалните селски производи како производството на храна, ракотворби, занаетчиските услуги, настаните, обичаите итн., кои, исто така, се ревитализираат и се пласираат на туристичкиот пазар. На тој начин се придонесува за социјалната, културната, но и за економската благосостојба на локалната заедница (Станојловиќ 2008). Со текот на времето, развојот на туризмот во овие периферни села или почнува интензивно да се развива или целосно изумира. Дополнително, перспективата за постигнување виталност во руралниот туризам е очигледно поголема кај организираниот „групен“ туризам и вклучувањето на целата заедница во обезбедувањето критична маса туристички објекти и услуги со што многу се олеснува можноста за понатамошен развој и позиционирање на пазарот (Станојловиќ 2008).

Според Ердџи (Erdelji) и соработниците (2013), во национални рамки, руралниот туризам се препознава како клучен катализатор кој може да доведе до диференцијација на руралната економија преку започнување на деловните активности и создавање синергии помеѓу тековното земјоделско производство и туризмот. Националните стратегии покажуваат дека развојот на руралниот туризам се очекува да придонесе за побрз економски развој и ревитализација на руралните простори во Република Северна Македонија и во Србија, што првенствено се гледа во можните економски ефекти на туризмот.

2. РУРАЛНИОТ ТУРИЗАМ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА

Република Северна Македонија, генерално, е рурална земја, бидејќи околу 97 % од територијата претставува рурален простор. Во 2019 година, од 2 076 255 жители (ДЗСРСМ, онлајн-податоци), 17,6 % живеат во руралните општини. Односот урбано наспроти рурално население значително се промени во последните неколку децении. Така, тој однос, во 1948 година, изнесуваше 26,7 % наспроти 73,3 %, во корист на урбаното население. Со последниот попис од 2002 година (ДЗСРСМ 2002) забележани се значителни промени и порамномерен однос од 58,1 % урбано население и 41,9 % рурално население. Во следните години, тој однос значително се зголемува, па така, во 2008 година, продолжува зголемувањето на урбаното население со 68,1 % и само 31,0 % рурално население (ДЗСРСМ 2008; Dimitrov & Petrevska 2012).

Во Република Северна Македонија официјално се евидентирани вкупно 1.767 населени места, од кои 34 се урбани (со урбана површина од 582 км² или 2,26 %) и 1.733 рурални населби (ДЗСРСМ 2014). Во согласност со Законот за територијална организација на локалната самоуправа во земјата од 2013 година, Република Северна Македонија е територијално организирана во 80 општини и Град Скопје, како посебна единица на локалната самоуправа. Од вкупниот број општини, 43 единици за локална самоуправа, вклучително и 10-те во рамките на Град Скопје, се урбани општини со седиште во град, а 37 се рурални со седиште во село. Дополнително треба да се напомене дека 146 населени места се ненаселени или преселени поради екстремната емиграција, па, реално, во Република Северна Македонија има вкупно 1.621 населено место (Димитров 2013).

Во однос на старосната структура, македонското население сè повеќе старее. Така, во периодот 2009 – 2019 година, учеството на младото население (0 – 14 години) во вкупното е намалено од 17,7 % на 16,2 %, а учеството на старото население (65 и над 65 години) е зголемено од 11,6 % на 14,5 %.

Воедно, руралните простори во Република Северна Македонија се карактеризираат со изразити процеси на емиграција кои се долги и континуирани. Така, во 2004 година е забележано миграциско салдо од –113, а најизразити миграции се забележани во Источниот плански регион (–494), Југоисточниот (–210) и Североисточниот (–192), при што значително е поголема емиграцијата на жените, што е карактеристично за руралните простори (ДЗСРСМ 2006). Оттука генерално, селата во Република Северна Македонија се соочуваат со иселенички тенденции, драстичен пад на населението, нарушување во возраста и образовната структура, исклучително неповолни економски услови, ниско ниво на вработеност и активност, неповолен степен на диверзификација на економските активности и сл..

Имајќи ги предвид другите аспекти на руралниот развој во Република Северна Македонија, се смета дека дури 99,5 % од руралната економија се темели на активностите на индивидуалните рурални претприемачи, додека индексот на сиромаштијата е малку понизок во руралните простори. Така, евидентирано е дека од сиромашните, 27,1 % живеат во руралните простори и 43,7 % во урбаните простори, додека 9,2 % од сиромашните се евидентни во главниот град Скопје (ДЗСРСМ 2007; 2012; Dimitrov & Petrevska 2012). Во структурата на бруто-домашниот производ во 2018 година, најголемо учество од 54,4 % има секторот Услуги, додека секторот Земјоделство, шумарство и рибарство учествува со 8,5 % во 2018 година (ДЗСРСМ 2019).

Законската рамка која се однесува на развојот на руралниот туризам во Република Северна Македонија, генерално, се темели на Законот за туристичка дејност (2004), Законот за угостителска дејност (2004) и на Законот за туристички развојни зони (2012). Овие правни акти ја забрзаа потребата за подготвување клучни документи на различни нивоа, така што постојат голем број стратески документи како: Националната стратегија за регионален развој 2009 – 2019 година, Националната стратегија за одржлив развој 2009 – 2030 година, Националната стратегија за туризам 2016 – 2021 година и Националната стратегија за рурален туризам 2012 – 2017 година (Министерство за економија 2012).

Почетокот на развојот на руралниот туризам во Република Северна Македонија се смета дека датира од 2003 година, преку обуки од странски донатори за практикување еколошки и рурален туризам. Селото Брајчино (Преспа) беше првата населба каде што дел од локалното население помина соодветна обука. Потоа, низ повеќе години и низ повеќе фази, беа обучени и други лица од повеќе села (Љубојно, Дихово, Зрновци, Вевчани, Лесново, Трпејца, Куратица, Јанче, Банско, Смоларе, Берово и др.).

Како резултат на тоа, општините изработија локални стратегии за еко- и рурален туризам (на пример: Берово, во 2005 година и во периодот 2008 – 2013 година, Зрновци во 2007 година), а многу општини имаат и активни стратегии (на пример: Пехчево 2018 – 2023). Локалниот интерес е поддржан и во национални институционални рамки, па во 2012 година, Секторот за туризам при Министерството за економија ја изработи првата Национална стратегија за рурален туризам за периодот 2012 – 2017 година. Воедно, се работи на нова Национална стратегија за рурален туризам. Токму новата национална рамка треба подобро да укаже како да се надминат многубројните проблеми со кои се соочува руралниот туризам, преку посочување конкретни системски елаборирани насоки со цел да се овозможи иден поквалитетен развој. Развојот на руралниот туризам мора да биде според критериумите за стандардизација на Европската федерација за рурален туризам – EUROGEST (Методијески & Димитров 2018).

Допирни теми за развојот на руралниот туризам има и во неколку стратегии за рурален развој, донесени на ниво на општина, како: Стратегија за рурален развој на Тетово 2015 – 2020 година, Стратегија на локалната акциска група за рурален развој „Пелагонија“ 2015 – 2020 година и др.

Во Република Северна Македонија, статистичките податоци за туристичките движења се обработуваат на неколку нивоа. Така, може да се најдат податоци збирно за државата, посебно за 80 општини, за осумте статистичко-плански региони и за пет видови туристички места (Скопје, бањски места, планински места, езерски места и други места) (ДЗСРСМ, онлајн-податоци). Иако повеќе години претходно, во Република Северна Македонија има села кои релативно успешно практикуваат рурален туризам (Беловиште, Брајчино, Вевчани, Дихово, Долно Дупени, Јанче, Лазарополе, Лесново, Љубојно, Нежилово, Ореше, Смоларе, Зрновци и други), сепак нема посебен статистички преглед и обработка на податоците за руралните простори, ниту пак има официјални податоци во форма на регистар на села во кои се развива руралниот туризам (Методијески & Димитров 2018). Така, нема можност за конкретна детална анализа за досегашниот развој на руралниот туризам во Република Северна Македонија. Она што може да послужи како појдовна основа се податоците на регионално ниво од каде што може да се извлечат генерички заклучоци. Така, за разлика од пред десетина години, денес можеме да согледаме дека сите осум статистичко-плански региони во Република Северна Македонија практикуваат разни форми на туризам и имаат различен степен на туристичка развиеност. Во продолжение, секој од регионите е подетално опишан со податоци кои се однесуваат на 2018 година (ДЗСРСМ 2019).

● Вардарскиот Регион има вкупно 215 населби (210 рурални и 5 урбани), распоредени во 9 општини со 152.137 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 37,6 ж/км². Регионот располага со специфични природни ресурси, разновиден релјеф и геоморфолошка конфигурација, почнувајќи од низински предели до високопланински терени. На планините (Мокра Планина – Јакупица, Голешница, Клепа, Бабуна, Козјак, Кожуф и др.) се развива планински туризам, а винскиот туризам е застапен во котлините (Тиквеш, Велешко и делумно во Овче Поле). За туризмот се важни и архелошките локалитети: Стоби, Вилазора, Стенае, Просек и други културно-историски објекти, повеќе цркви и манастирите „Св. Димитрија“, „Св. Јован Крстител“, Моклишки манастир, Полошки манастир и др. Од културно-забавните и спортските манифестации поважни се: „Рашинови средби“, „Фестивал на античката драма“, Вардарската регата „Гемидии“, Тиквешката винска регата, „Тиквешки гроздобер“ и др. Иако руралните

населби доминираат во овој регион, сепак руралниот туризам речиси и не е развиен (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015).

- Источниот Регион има вкупно 217 населби (209 рурални и 8 урбани), распоредени во 11 општини со вкупно 175.244 жители во 2018 година и со просечна густина на населеноста од 49,5 ж/км². Регионот располага со специфична природа, разновиден релјеф и со геоморфолошка конфигурација. Генерално, во овој регион се практикуваат: планинскиот туризам (Осоговски Планини, Малешевски Планини, Плачковица, Голак и др., со главен претставник: ски-центарот „Пониква“), винскиот туризам, бањскиот туризам (Бања Кежовица) и културно-историскиот туризам (Лесновски манастир, „Св. Архангел Михаил“ во Берово, „Св. Пантелејмон“ во село Пантелеј). За туризмот важни се и археолошките локалитети: Виничко Кале, Исарот во Штип, Баргала, Моробиздон, Безистенот и Саат-кулата во Штип, и др. Од културно-забавните и спортските манифестации, поважни се: „Макфест“, „Пастрмајлијада“, „Денови на оризот“, „Пијанечки малешевски средби“, „Гоцеви денови“ итн. И покрај многубројните природни ресурси со кои располага овој регион, кои се, најчесто, основата за развојот на руралниот туризам, сепак тој не е развиен.

- Југозападниот Регион има вкупно 286 населби (281 рурални и 5 урбани), распоредени во 9 општини со вкупно 219.622 жители во 2018 година и со просечна густина на населеноста од 65,8 ж/км². Доминантна улога за развојот на Регионот имаат: езерскиот туризам (Охридското Езеро со голем број плажи, хотели, одморалишта, кампови и сл.), планинскиот туризам (планините: Галичица, Јабланица, Стогово, Даутица, Карацица, Сува Планина, Челоица и др.), културно-историскиот и верскиот туризам поради многубројните цркви и манастири („Св. Наум“, „Св. Пантелејмон“ на Плаошник, „Св. Богородица“ – Калишта, „Св. Богородица Пречиста Кичевска“, „Св. Ѓорѓи“ – Рајчица и др.), но и археолошки локалитети („Заливот на коските“, „Плаошник“, „Самоилова тврдина“, „Антички театар“, пештерата „Пешна“, „Девини Кули“ и др.) и важни културно-забавни и спортски манифестации („Охридско лето“, „Струшки вечери на поезијата“, „Вевчански карневал“, „Охридски пливачки маратон“ и др.), а делумно е развиен и руралниот туризам (Вевчани, Куратица, Горна Белица, Вишни, Самоков и др.) (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015). Значајни активности се реализираат и во Националниот парк „Галичица“, а прилично се посетени и Дебарските Бањи (Бањиште и Косоврасти). Познати природни атракции се Охридското Езеро, Изворот Острово, повеќе карсни извори, реката Црн Дрим, Белчишкото Блато, планинските езера на Јабланица и на Стогово, вештачките езера Дебарско, Глобочица и Козјак, и др.

- Југоисточниот Регион има вкупно 188 населби (183 рурални и 5 урбани), распоредени во 10 општини со вкупно 173.367 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 63,3 ж/км². Регионот располага со специфична природа со разновиден релјеф и со геоморфолошка конфигурација, од низински предели до високи планински терени. Карактеристични се: езерскиот туризам (Дојранско Езеро), планинскиот туризам, (Кожуф, Беласица, Огражден и др., со главен претставник – ски-центарот „Кожуф“), винскиот туризам, казино-туризмот, бањскиот туризам (Негорска Бања и Бања Банско). Важни за туризмот се и археолошките локалитети: Исар Марвинци, Вардарски Рид, Цареви Кули и др. Други историски и културни објекти се неколкуте музеи, културно-историските споменици, повеќето цркви, манастирите „Св. Леонтиј“ во Водоча, „Св. Богородица Милостива Елеуса“ во селото Велјуса, „Св. Петнаесет тивериополски маченици“ во Струмица, „Св. Ѓорѓи“ во Валандово и др. Од културно-забавните и спортските манифестации, поважни се: „Струмички карневал“, „Смоквијада“, „Ракијада“, „Дојрански ракувања“, „Д-фестивал“ и др. И покрај големиот број рурални населби во овој регион, руралниот туризам малку е развиен (Коњско, Серменин, Смоларе, Колешино, Бањско, Стојаково и др.) (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015).

- Пелагонискиот Регион има вкупно 343 населби (338 рурални и 5 урбани), распоредени во 9 општини со вкупно 228.448 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 48,4 ж/км². Специфики на туризмот се: езерскиот туризам на Преспанското Езеро, планинскиот

туризам (Баба со Пелистер, Бушава Планина, Галичица, Нице, Даутица и др., со главни претставници: ски-центрите „Копанки“, „Пелистер – Ниждополе“ и ски-центарот во „Крушево“). Значајни активности се реализираат и во националните паркови „Пелистер“ и „Галичица“, со ендемична живописна флора и со разновидна фауна. Природни атракции се врвовите на Баба Планина и на Пелистер (2.601 м н. в.), Кајмакчалан (2.521 м), врвовите на Галичица, Илинска Планина, Бабуна, Селечка Планина, на Даутица и др. Други атрактивни локалитети се изворот на Црна Река во селото Железнец, Скочивирската Клисура, Стрежевското Езеро, Резерватот на птици на Преспанското Езеро во близината на селото Езерани, природниот споменик – островот Голем Град, планинските леднички езера на Пелистер – Големо и Мало Езеро, геморфолошките камени фигури во Мариово на Селечка Планина, во близината на Прилеп, повеќе „камени реки“ и камењари на Пелистер, пештери, водопади итн. Во урбаните центри: Битола, Прилеп, Ресен, Крушево и Демир Хисар, има повеќе музеи, културно-историски споменици и објекти. Посетени се и археолошките локалитети „Хераклеја Линкестис“ и „Стибера“, црквите и манастирите „Св. Богородица“ – Трескавец, „Св. Преображение“ – Зрзе, „Св. Јован Претеча“ – Слепче, „Св. Архангел Михаил“ – Прилеп, „Св. Горѓи“ – Курбиново и др. Впечатлива е градската архитектура во Битола, традиционалната архитектура во Крушево, руралната архитектура во Железнец, Велмевици, Смилево, Велушина, Буково, Цапари и др. Други атрактивни содржини се: културно-историските и забавните манифестации: „10 дена Крушевска Република“, „Илинденски денови“, „Меѓународен филмски фестивал“, „Прилепски карневал“ (слика 1), „Пивофест“ и др. Иако овој регион го сочинуваат безмалку само рурални населби, сепак руралниот туризам не е развиен онолку колку што има потенцијали (Брајчино, Љубојно, Дихово и др.) (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015).

Слика 1: Прилепските „мечкари“ за Прочка 2017
Извор: Фотографија на Александра Терзиќ (коавтор)

• Полошкиот Регион има вкупно 184 населби (182 рурални и 2 урбани), распоредени во 9 општини со вкупно 312.957 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 133,3 ж/км². Во овој регион, носител на туристичките активности е планинскиот туризам на планините Шар Планина, Бистра, Кораб, Дешат, Крчин и Стогово. Значајни активности се реализираат и во националниот парк „Маврово“, со ендемична и живописна флора и со разновидна фауна.

Природни атракции се врвовите Голем Кораб (2.864 м н. в.), Титов Врв (2.747 м) и други врвови. Атрактивни локалитети за туристите се изворот на реката Вардар, реките Радика и Пена, а од езерата: Мавровско Езеро, планинските леднички езера, пештерите, водопадите и др. Во урбаните центри Тетово и Гостивар има повеќе музеи, културно-историски споменици и објекти како: Шарена џамија, Тетовско Кале, Арабати баба теке, цркви, џамии, саат-кула, манастири („Св. Јован Крстител Бигорски“, „Св. Атанасиј Лешочки“ и др.) и др. Други атрактивни содржини се културно-забавните и спортските манифестации како: „Галичка свадба“, „Снежен град“, „Шарпланински скијачки куп“, „Мавровски меморијал“, „Тетовски фестивал“ и др. Иако само две населби се урбани, а сите други рурални, сепак руралниот туризам не е доволно развиен (Маврово, Галичник, Лазарополе) (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015).

- Североисточниот Регион има вкупно 192 населби (189 рурални и 3 урбани), распоредени во 6 општини со вкупно 176.227 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 76,3 ж/км². Во Регионот се развиваат планинскиот туризам (Осоговски Планини, Козјак, Герман и Билина Планина), културно-историскиот туризам (Пелинце, Кокино) и манастирскиот туризам (Осоговскиот манастир). Постојат многу природни атракции, камени и денудациони форми (Кокино, Куклица), реки (Крива Река и Пчиња), живописна флора и разновидна фауна, но сепак руралниот туризам не е доволно развиен. За туризмот важни се културно-историските споменици, Мегалитската опсерваторија „Кокино“, Цоцев Камен, Големо Градиште, Спомен-музејот „АСНОМ“ во Пелинце и др. Од културно-забавните и спортските манифестации, поважни се: „Тумба-фест“, „Златни денови“, „Денови на комедијата“ и др.

- Скопскиот Регион има вкупно 142 населби (141 рурални и 1 урбана), распоредени во 17 општини, со вкупно 629.215 жители во 2018 година и со просечна густина на населеност од 347,1 ж/км². Најголемиот број туристи и ноќевања се остваруваат во главниот град Скопје, кој е седиште на многу атракции, културни, забавни и спортски манифестации, како и културно-историски споменици и објекти. Во непосредна близина на Скопје се наоѓаат Кањонот Матка на реката Треска, пештерата Врело, реката Вардар, планините Водно и Скопска Црна Гора, Катлановска Бања и др. Познати културно-историски споменици се: неолитската некропола „Маџари“, древниот град и археолошки локалитет „Скупи“, Скопското Кале, локалитетот „Градиште“ (село Таор), Римскиот акведукт, Камениот мост, десетина манастири („Св. Пателејмон“, Марков манастир, „Св. Никола“, „Св. Спас“, „Св. Богородица“ и др.), џамии, Саат-кула, Стара чаршија, Безистен, стари анови, амами и сл. Од мноштвото манифестации, се издвојуваат: „Скопско лето“, „Скопски цез-фестивал“, „Мајски оперски вечери“, „Виноскоп“, „Баскерфест“ и др. Туристички гледано, во Скопскиот Регион активни се различни видови туризам, генерално, поради големиот урбан центар каков што претставува градот Скопје, додека руралниот туризам е во фаза на зародиш (во Љубанци и во други села во подножјето на планината Скопска Црна Гора) (Димитров и соработниците 2013; Димитров и Котески 2015).

Од табела 2 се забележува дека, во Република Северна Македонија, во 2019 година, е евидентиран туристички промет од речиси 1,2 милион туристи, со повеќекратно поголем број странски туристи (63,9 %) во споредба со домашните туристи (36,1 %). Притоа, најголема концентрација на вкупен број туристи има во Југозападниот Регион (445.846), Скопскиот Регион (389.182) и во Југоисточниот Регион (167.451). Вкупно, овие три статистичко-плански региони опфаќаат 84,6 % од вкупниот број туристи во Република Северна Македонија. Бројот, пак, на странски туристи е најголем во Скопскиот Регион (342.163), што се очекува, бидејќи таму е главниот град Скопје кој практикува урбан туризам. Останатите региони, иако располагаат со одлични природни услови за развој на рурален туризам, во значителна мера заостануваат зад водечките три региони.

**ТУРИЗМОТ КАКО ПЕРСПЕКТИВА ЗА РЕТКО НАСЕЛЕНИТЕ РУРАЛНИ ПРОСТОРИ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА
МАКЕДОНИЈА И ВО РЕГИОНОТ НА ЈУЖНА И ИСТОЧНА СРБИЈА**

Табела 2: Број на туристи по региони во Република Северна Македонија, 2019 година

Регион	Вкупно туристи	Домашни туристи		Странски туристи	
		Број	%	Број	%
Република Северна Македонија	1.184.963	427.370	36,1	757.593	63,9
Вардарски	25.136	8.917	35,5	16.219	64,5
Источен	32.077	17.657	55,0	14.420	45,0
Југозападен	445.846	194.178	43,6	251.668	56,4
Југоисточен	167.451	96.678	57,7	70.773	42,3
Пелагониски	72.833	42.168	57,9	30.665	42,1
Полошки	41.994	18.560	44,2	23.434	55,8
Североисточен	10.444	2.193	21,0	8.251	79,0
Скопски	389.182	47.019	12,1	342.163	87,9

Извор: ДЗСРСМ. (онлајн-податоци).

Табела 3: Број на ноќевања на туристи по региони во Република Северна Македонија, 2019 година

Регион	Вкупно ноќевања	Домашни туристи		Странски туристи	
		Број	%	Број	%
Република Северна Македонија	3.262.398	1.684.627	51,6	1.577.771	48,4
Вардарски	48.590	24.556	50,5	24.034	49,5
Источен	62.878	34.547	54,9	28.331	45,1
Југозападен	1.618.312	946.574	58,5	671.738	41,5
Југоисточен	562.422	429.062	76,3	133.360	23,7
Пелагониски	183.520	103.066	56,2	80.454	43,8
Полошки	84.138	35.513	42,2	48.625	57,8
Североисточен	14.214	3.153	22,2	11.061	77,8
Скопски	688.324	108.156	15,7	580.168	84,3

Извор: ДЗСРСМ. (онлајн-податоци).

Податоците од табела 3 го потврдуваат истиот заклучок, дека трите региони: Југозападен (1.618.312 вкупно ноќевања), Скопски (688.324 вкупно ноќевања) и Југоисточен (562.422), имаат најголем број остварени туристички ноќевања. Тие заедно сочинуваат 87,9 % од вкупниот број регистрирани ноќевања во Република Северна Македонија во 2019 година. Притоа, просечната

должина на престој од 3,6 дена во Југозападниот Регион и 3,4 дена во Југоисточниот Регион се должи на езерскиот туризам кој таму се практикува. Додека, пак, просечната должина на престој од само 1,8 дена во Скопскиот Регион зборува дека туристите во овој регион само транзитираат, што е карактеристично за урбаните центри. Ако се има предвид дека развојот на руралниот туризам е инициран првенствено од домашниот туристички пазар, тогаш на Источниот и Пелагонискиот Регион може да се гледа како на потенцијални региони за поддржување на развојот на руралниот туризам.

Од податоците во табела 4 се забележува дека Скопскиот Регион предничи во поглед на туристичкиот развој ако се изразува според бројот на капацитети во угостителството, бројот на капацитети за сместување, како и според бројот на вработените во угостителските капацитети. Ова е очекувано бидејќи Скопје, како главен град, содржи најголем број жители, има најголем број активно население и има најдобра инфраструктурна опременост како предуслов за туристичкиот развој. Од друга страна, се отвора можност за унапредување и за развој на останатите региони, кои би требало да добијат поддршка за зголемување на туристичката инфраструктура, а со тоа и привлекување поголем број туристи.

Табела 4: Индикатори на туристичкиот развој по региони во 2016 година

Региони	Број на капацитети во угостителството	Број на вработени во капацитетите во угостителството	Број на капацитети за сместување
Република Северна Македонија	4.383 (100 %)	19.718 (100 %)	574 (100 %)
Вардарски	224 (5 %)	974 (5 %)	24 (4,2 %)
Источен	302 (6,9 %)	1.348 (7 %)	40 (7,1 %)
Југозападен	516 (11,8 %)	2.293 (11,6 %)	134 (23,3 %)
Југоисточен	305 (7 %)	1.492 (7,6 %)	80 (14 %)
Пелагониски	390 (9 %)	2.051 (10 %)	101 (17,6 %)
Полошки	1.090 (24,9 %)	3.118 (15,8 %)	52 (9,1 %)
Североисточен	367 (8,4 %)	1.362 (7 %)	18 (3 %)
Скопски	1.189 (27 %)	7.080 (36 %)	125 (21,7 %)

Извор: ДЗСРСМ (2017а, б).

Селата во Република Северна Македонија, генерално, располагаат со одличен природен капитал, а со тоа со поволни природни предуслови и со потенцијал на просторот за развој на рурален туризам. Така, најчесто, руралниот простор опфаќа населби во ридски и планински

предели, каде што доминираат сточарството, шумарството, овоштарството, пчеларството, а значително и земјоделството и лозарството. Воедно, со примарна ориентација на природните ресурси, а секундарно, кон антропогените ресурси, и со изразити негативни демографски и социоекономски трендови и голема концентрација на неискористени природни ресурси кои може да бидат основа за туристичките активности. Македонскиот простор располага со богатство на разновидни и зачувани природни ресурси, голем број разновидни традиционални земјоделски домаќинства, шареноликост на антропогените ресурси и културни манифестации.

Оттука, земајќи ги предвид природните ресурси како отскочна штица за развој на руралниот туризам, посебно се истакнуваат природните погодности, т. е. релјефот – планините, како и различните геоморфолошки и пејзажни карактеристики кои може да ги задоволат излетничките, рекреативните, спортските, манифестациските и другите туристички потреби. Посебна геоморфолошка атракција претставуваат клисурите, кањоните, вртачите, карсните полиња, пештерите, како и природните камени и песокливи фигури, поствулканските облици и појави, геоморфолошките профили, уникатните петрографски и минеролошки примероци, како и заштитените природни појаси и специфични подрачја (резервати, паркови на природата и национални паркови) кои обилуваат со ендемичен растителен и животински свет. Од хидрогеографските атракции се издвојуваат речните извори и врелата, термоминералните извори, реките, природните и вештачките езера и водопадите. Од антропогените ресурси во руралните простори доминираат верски објекти – цркви и манастири, споменици и спомен-обележја, археолошки локалитети, традиционална архитектура и културни манифестации.

Во литературата се среќаваат ставови за потреба од туристичка регионализација во Република Северна Македонија како можност за надминување на многубројните демографски, економски и општествени проблеми на селата, а со тоа и јакнење на развојот на руралниот туризам (Јеремик 1971; Панов 1972; Стојмилов 1993; Мариноски 2012; Панов и Штетик 2008; Маркоски 2013; Димитров и Котески 2015). И покрај многубројните академски ставови, унифициран предлог за поделба на Република Северна Македонија по туристички региони нема. Така, се среќаваат ставови за поделба на три туристички региони: Западен, Средиштен и Источен (Стојмилов 1993; Мариноски 2012), поделба на 8-9 туристички региони (Јеремик 1971; Панов 1972), а според Просторниот план на Република Северна Македонија 2004 – 2020 година, постои поделба на 10 туристички региони (Министерство за животна средина и просторно планирање 2004; Мариноски и Коруноски 2008; Маркоски 2013). Интересен е и предлогот за поделба на осум туристички региони врз основа на осумте статистичко-плански региони за кои се води официјална статистика на туристичките податоци (Dimitrov & Petrevska 2012; Димитров и Котески 2015).

Во табела 5 прикажани се општите карактеристики на руралните простори во Република Северна Македонија според статистички региони, туристички дестинации, туристички зони и туристички населби кои нудат туристички услуги, но и кои имаат туристички потенцијал (Dimitrov & Petrevska 2012). Притоа, од презентираниите податоци, Југозападниот и Пелагонискиот Регион предничат во бројот на рурални туристички дестинации, зони и рурални населби со туристички потенцијал. Очекувано е дека Југозападниот Регион има најмногу рурални населби со туристички услуги бидејќи тоа е најпосетуваниот регион во Република Северна Македонија.

Од од вкупно 1.733 рурални населби во Република Северна Македонија, само 82 (4,7 %) нудат туристичко-угостителски услуги. Притоа, само 30 (1,7 %) рурални населби се наоѓаат во рурален простор на рурални општини, додека останатите 52 (3 %) рурални населби се наоѓаат во рурален простор на урбани општини. Најголемиот дел од селата во урбаните општини, кои имаат потенцијал за рурален туризам, се наоѓаат во близина на градовите во чии општини припаѓаат (оддалеченост до 30-ина км), па тие се многу погодни за посета од неколку часови, но и за подолг престој доколку има можности за сместување. Таму каде што се нуди сместување, станува збор за реновирани селски куќи, нови викендички, апартамани и хотели, но најголемиот дел од нив не се категоризирани и регистрирани како сместувачки капацитети за гости. Мал број села нудат

сместување во стари автентични селски куќи или, пак, во типично рурално семејство. Близината на урбаните центри, бањските центри или ски-центрите, дополнително дава поттик за вложување во развојот на селата. Ретки се примерите на рурални населби кои се наоѓаат во исклучиво рурален простор и на голема оддалеченост од градот. Оттука, потребно е репозиционирање на туристичкиот производ во согласност со побарувачката за посета и престој во руралните средини.

Табела 5: Општи карактеристики на руралниот туризам гледано по статистички региони, туристички дестинации, зони и рурални туристички населби, состојба во 2019 година

Р. б.	Регион	Општини со услови за рурален туризам	Рурална туристичка дестинација	Рурална туристичка зона	Рурални населби со туристичко-угостителски услуги	Рурални населби со туристички потенцијал
1	Вардарски	9	2	3	6	14
2	Источен	11	1	4	3	16
3	Југозападен	9	4	6	29	33
4	Југоисточен	10	1	5	13	17
5	Пелагониски	9	3	6	12	37
6	Полошки	9	1	2	7	24
7	Североисточен	6	2	3	3	14
8	Скопски*	12	1	1	9	13
	Вкупно	75	15	30	82	168>

Забелешка:

* Општините Аеродром, Карпош, Центар, Чаир, Шуто Оризари, се дел од Град Скопје и без населби за рурален туризам.

Извори: Министерство за економија (2012); Dimitrov & Petrevska (2012); Dimitrov и соработниците (2019); Методијески и Димитров (2018).

Дополнително, 82-те рурални населби нудат туристичко-угостителски услуги (престој во селски куќи, апартмани, вили, хотели со можност за исхрана, прошетки и сл.), во и околу географскиот простор на руралната населба. Сите нудат различна туристичко-угостителска услуга, а според тоа доминацијата, групирани се како (Dimitrov и соработниците 2019):

- Рурални населби за езерски туризам (15 села),
- Рурални населби за планински и спортски туризам (15 села),
- Рурални населби за манастирски туризам (10 села),
- Рурални населби за бањски туризам (5 села) и
- Рурални населби за комбиниран туризам (37 села) (прошетки во природа, посета на водопад, пештера, културно-историски споменици и традиции, разни манифестации, јавање коњи и магариња, велосипедизам, лов, риболов, конзумирање локални гастрономски специјалитети и сл.).

Имајќи предвид дека просторно-географската дистрибуција на туристичките атракции и туристичките движења, во регионален контекст, се неуедначени, перспективите за развој на

руралниот туризам во Република Северна Македонија се насочуваат, генерално, на подрачјата во непосредната околина на веќеафирмираните туристички центри кои поседуваат веќеизградена туристичка инфраструктура и имаат богата туристичка понуда. Така, веќе постојната концентрација на туристи може да се дисперзира кон соседниот рурален простор што се надополнува на постојната понуда.

Селата во Република Северна Македонија нудат, или имаат можност да понудат, низа туристичко-угостителски услуги како: престој во селски куќи со можност за конзумирање домашна органска храна, прошетки во природа, посета на водопад, пештера, јавање коњи и магариња, берење шумски плодови и лековите билки, разни физички активности како: планинарење, пешачење, велосипедизам, посета на културно-историски споменици и традиции, итн. Наведените активности на руралните простори имаат сезонски карактер, со најголема реализација во летниот период, со исклучок на селата кои гравитираат околу ски-центрите (Маврово). Така, најголем е бројот на селата кои се посетувани од организирани групи туристи во летниот период, посебно ако во непосредна близина имаат манастир (на пример, селата Велјуса, Водоча, Велгошти, Лесново и др.), бања (на пример, селата Негорци, Долно Косоврасти, Банско и др.), други атракции како водопад (на пример, селата Смоларе, Колешино и др.), извор/врело (на пример, селата Железнец, Извор и др.), камени и песочни фигури (на пример, селата Куклица, Конопиште и др.), палеовулкански појави (на пример, селата Косел, Шлегово, Злетово, Добрево и др.), стара селска архитектура (на пример, селата Галичник, Јанче, Гари, Железнец и др.), историски и културни музеи (на пример, селата Смилево, Бабино и др.). Мал е бројот на селата кои се занимаваат со рурален туризам во текот на целата година и со организирани посети од домашни и странски туристи.

Сепак, се случува во одредени села, во текот на целата година, воопшто да нема посета на туристи. Тоа значи дека треба дополнително да се придонесе со подобра промоција и со афирмирање на руралните простори и на можностите за развој на руралниот туризам. Сега, селата што практикуваат разни форми и облици на рурален туризам, најчесто се управувани (менаџирани) од индивидуални случаи, односно од едно семејство. Ретко има организирана форма на управување со туристичките активности од повеќе семејства во селото (на пример, како што тоа се одвива во селата Брајчино, Куратица, Лесново, Вевчани и др.), каде што постои заеднички договор околу давањето различни услуги за посетителите и туристите, како услуги за сместување, забава, гастрономија и други услуги. Вака оскудната и неорганизирана форма на соработка и здружување на руралните семејства дава повод за организирање обука за организирани форми на претприемачко работење на руралните простори. Воедно, нема заедничка стратегија за туристичка промоција на селата, ниту, пак, се обезбедени бенефиции за туристичките оператори, агенции и водичи, за организирање и реализација на туристички престој на туристи на руралните простори.

Други сериозни проблеми со кои се соочуваат селата во Република Северна Македонија се: лошата сообраќајна инфраструктура, недоволната супраструктура (недостиг на вода, канализација, слаб електричен напон и сл.), немањето туристичка сигнализација, недостатокот на сместувачки и угостителски капацитети, отсуството на промоција, маркетинг и пласман на специфичен производ и сл. Кога на тоа ќе се додаде малиот број младо и работоспособно население, очекувано е отсуството на иницијативност, ентузијазам, активност и на претприемачки дух. Оттука, потребни се долгорочни системски активности поддржани од релевантни институции на национално, регионално и локално ниво.

Од развојот на руралниот туризам се очекуваат повеќекратни ефекти кои ќе им дадат економски импулс не само на селата туку и на регионите во кои имаат помал развој, првенствено преку раздвижување на туристичкиот сектор. Така би се овозможила трајна егзистенција на населението, се спречува миграцијата и се реактивираат земјоделството, претприемаштвото, трговијата и другите дејности.

3. РУРАЛНИОТ ТУРИЗАМ ВО СРБИЈА

Руралните простори во Србија опфаќаат околу 85 % од вкупната територија, со околу 55 % од вкупното население. Руралната економија на Србија учествува со дури 40 % во вкупниот БДП и е речиси целосно насочена кон земјоделското производство (75 %) и преработката на земјоделски производи. Според европското законодавство за густината на населението, географските простори до 150 жители на 1 км² претставуваат рурални простори (OECD 1994 и 2005). Оттука, во Србија, дури 93 % од вкупната територија може да се оцени како рурален простор. Поконкретно, од вкупниот број општини (165) во Србија, дури 129 може да се сметаат како рурални, односно околу 3.900 населени места со околу 1.365.000 домаќинства (Petrović и соработниците 2015). Притоа, Регионот на Јужна и Источна Србија, со просечна густина на населението од 59,6 жители/км² (Дробњаковиќ 2019), може да се смета за најрурален и најслабо населен дел.

Развојот на руралниот туризам во Србија, како организирана активност, започнува кон крајот на седумдесеттите и во почетокот на осумдесеттите години на минатиот век. Почетоците се поврзани со спонтаното движење на туристите од урбаните области, во потрага по еколошки чиста и релаксирачка средина (Станојловиќ 2008; Тодоровиќ и Бјељац 2007; Курчиќ и соработниците 2010; Petrović и соработниците 2015). Во туристичката понуда на руралните простори, руралните туристички домаќинства почнуваат да се појавуваат спонтано, првенствено, во близина на туристички афинираните планински и бањски дестинации. Иако во почетната фаза од развојот, руралниот туризам е инициран спонтано и индивидуално, наскоро започнува да се планира ревитализација на руралните простори, па поттикнат од туристичките здруженија, тој добива организиран и масовен карактер (Станојловиќ 2008 година).

Слика 2: Стратегии за рурален развој на национално, регионално и локално ниво
Извор: <<http://www.agroservis.rs/>; <http://media.opstinasokobanja.com/>; <http://www.rra-bp.rs/>>

Имајќи ги предвид постојните проблеми во развојот на руралните простори, државата мораше да преземе одредени мерки во смисла на ублажување на долгорочните негативни социоекономски услови. Токму развојот на руралниот туризам се покажа како една од успешните мерки која може да се реализира за релативно кратко време (Станојловиќ 2008). Во Националната стратегија за одржлив развој на Србија, руралниот туризам се смета за еден од приоритетите (слика 2). На руралниот туризам се гледа како на сектор кој има потенцијал и тоа се гледа во постоењето вертикална институционална структура за неговиот развој. Посебно значење во

развојот на руралниот туризам има придонесот на Министерството за земјоделство, шумарство и водостопанство, кое во рамките на своите надлежности за рурален развој има и Програма за поддршка на проширувањето на руралната економија преку афирмација на агротуризмот и руралниот туризам на селските фарми. Поддршката е посебно важна за руралните простори каде што, поради природните и други ограничувања, земјоделството не може да го поддржува руралниот развој. Исполнувањето на целите и спроведувањето на планираните активности претставува поттик за развојот на географските простори надвор од големите градови, за подобра просторна распределба на населението и подобрување на социјалната состојба во целина („Службен весник на РС“, 57/08). Врз основа на голем број стратегии и препораки на меѓународните институции, развојот на руралниот туризам во Србија се карактеризира како исклучителен. Посебно е важен од аспект на постојниот рурален капитал, што се гледа во релативно добро зачуваната природна средина, во богатството со културно наследство, гастрономијата, но првенствено, во гостопримството и срдечноста на селаните што често се смета дека претставува најголем адут за руралниот туризам.

Туристичкото законодавство во Србија, исто така, го препознава развојот на руралниот туризам во национални рамки, што може да се види во Законот за туризам („Службен весник на РС“, 36/2009, 88/2010, 99/2011, 93/2012, 84/2015) и во Законот за угостителство („Службен весник на РС“, 96/2009, 41/2010, 48/2012, 58/2016), како и во различни стратегиски документи како што се: Стратегијата за развој на туризмот на Република Србија (2016 – 2025), Мастерпланот за одржлив рурален туризам во Србија (Програма на Обединетите нации во Србија, 2011), Стратегијата за регионален развој на Република Србија (2007 – 2012) („Службен весник на РС“, 55/05 и 71/05), Националната стратегија за одржлив развој („Службен весник на РС“, 55/05, 71/05 и 101/07), Националната програма за развој на земјоделството и Националната програма за рурален развој (2018 – 2020), Правилникот за начините за подобрување на економските активности во селата преку поддршка на неземјоделски активности („Службен весник на РС“, бр. 67/16), Просторниот план на Република Србија 2010 – 2020 („Службен весник на РС“, бр. 88/2010) и други. Исто така, речиси сите општини развиваат свои стратегиски документи на локално ниво, како што се стратегии за локален економски развој, акциски планови, годишни планови и програми итн. Воедно, различни сектори во институциите, во плановите за развој, развиваат голем број студии и документи кои се однесуваат на потенцијалот за развој на туризмот на руралните простори, како и на други форми на туризам.

Стратегијата за туризам на Република Србија (2005) го дефинира руралниот туризам како еден од приоритетите во идниот развој на туризмот. Во почетната анализа се истакнати основните проблеми на тој развој. Сегашното ниво на конкурентност на Србија во областа на руралниот туризам не е посебно добро, независно што постојат сите природни, културни и општествени предуслови, кои вклучуваат: природни потенцијали, значително земјоделско земјиште, доволен број селско население, традиционален пристап кон земјоделството, добар потенцијал за агротуризам, незагадено земјиште и можност за производство на здрава храна, добар потенцијал за развој на дополнителни активности (локални гастрономски специјалитети).

На почетокот на 2007 година, Министерството за земјоделство, шумарство и водостопанство, почна процес на поинтензивна соработка со граѓанскиот сектор преку системска поддршка за воспоставување на Националната мрежа за рурален развој, поттикнување на учество на претставниците на мрежата за поддршка на руралниот туризам во зајакнувањето на врските помеѓу сите идентификувани поединци, преку спроведување заеднички активности за обука за рурален развој. Така, Стратегијата за рурален развој на Србија се темели на соработката помеѓу Министерството за земјоделство, шумарство и водостопанство, со важни партнери на ООН (ФАО, УНИЦЕФ, УНДП и УНЕП). Според Мастерпланот за стратегиски развој, Србија е поделена на кластери (групи) според критериумот за приоритет. Ова значи дека финансиските средства се распределуваат на овие кластери според нивниот приоритет. Притоа, групите со највисок

приоритет добиваат поголемо учество во финансирањето, бидејќи се очекува дека тие рурални простори имаат можност за најголем поврат на вложените средства (Мастерплан за одржлив рурален туризам на Србија, 2011 година). Врз основа на регионализацијата на Србија, издвоени се пет регионални статистички единици: Град Белград, Војводина, Шумадија и Западна Србија, Јужна и Источна Србија и АП Косово и Метохија („Службен весник на РС“, 109/2009 и 46/2010). Имајќи предвид дека од 1999 година, Републичкиот завод за статистика на Србија нема податоци за автономната покраина Косово и Метохија и тие не се вклучени во вкупните податоци за Србија, тој регион е исклучен од понатамошна анализа.

Иако нацрт-просторниот план на Србија, всушност, признава специфични туристички региони, нивната поделба е првенствено статистичка и функционална, а не строго физичка, бидејќи туристичките области (дестинации) обично се опфатени со територии на две или повеќе општини, и често, во повеќе региони, па може да се наоѓаат во рамките на неколку административно-надлежни територијални единици (Просторни план Републике Србије 2010 – 2020 – нацрт, 2010).

Табела 6: Туристички промет во Србија, регионален пристап (годишно ниво на раст во %)

Год.	СРБИЈА		Белградски Регион		Војводина		Шумадија и Западна Србија		Јужна и Источна Србија	
	Број на туристи	Раст (%)	Удел (%)	Раст (%)	Удел (%)	Раст (%)	Удел (%)	Раст (%)	Удел (%)	Раст (%)
2014	2.192.268	-	34,4	4,8	16,9	7	33,6	-6,8	15	-11,2
2015	2.437.165	11,2	33,1	7,2	16,9	11,3	35,1	15,9	14,8	9,8
2016	2.753.591	12,9	33,2	13,1	16,2	8	36,2	16,6	14,4	9,8
2017	3.085.866	12,1	33,6	13,4	16,1	11,2	35,2	9,0	15,2	17,7
2018	3.430.522	11,2	33,8	12,1	15,7	8,4	34,5	9,0	15,9	17,0
Просечен годишен раст		9,5		10,1		9,2		8,7		8,6
Вкупен раст		56,5		53,9		44,9		60,6		44,9

Извор: Републички завод за статистика на Србија, Општински годишник, 2015 – 2019, пресметки на авторите

Ако се погледне посетеноста на туристите по региони (табела 6), се забележува јасна доминација на урбаниот туризам, при што Белградскиот Регион (целосно урбан) има најголема долгорочна посетеност, со константен удел од околу 34 % од вкупниот туристички промет и стабилна стапка на раст од околу 10 %. Регионот на Војводина, со околу 16 % учество во националниот туризам, има карактеристики првенствено на урбан туризам. Притоа, околу 40 % од вкупната туристичка побарувачка на Регионот се однесува на главниот урбан центар Нови Сад и на поголемите градови: Суботица, Сомбор, Зрењанин, Вршац и Сремска Митровица. Сепак, во поново време, се развива и се афирмира руралниот туризам, пред сè, како туризам на т.н. салаша (фарми) и на вински туризам. Регионот Шумадија и Западна Србија учествува во националниот туристички промет со околу 35 % благодарјќи на поголемата концентрација на туристички дестинации од планински и бањски тип. Овој регион е првенствено со рурален карактер, па отпочнат е развој на рурален туризам. Учесството на Регионот Јужна и Источна Србија во вкупниот

туристички промет на Србија е релативно скромно и изнесува околу 15 %, но во последните две години бележи најголем годишен раст од околу 17 %, со што се потврдува неговиот забрзан туристички развој. Овој регион има претежно рурален карактер, но со поголема концентрација на мали индустриски градови и најголема концентрација на туристи во главниот урбан центар Ниш (околу 22,5 % од вкупниот туристички промет на Регионот).

Со цел да се забележат карактеристиките на туристичката побарувачка, се користат статистички податоци за туристичкиот промет. Сепак, кога станува збор за рурален туризам, постои одреден проблем, затоа што нема податоци на ниво на село, туку тие се прикажуваат кумулативно, на ниво на општина. Воедно, посетеноста на руралните дестинации е многу скромна, со незначително учество во туристичкиот промет на општината. Исклучок се многу малиот број дестинации кои својата туристичка понуда ја темелат токму на руралниот туризам. Иако руралниот туризам во Србија се развива континуирано во подолг временски период, на целата територија, практиката покажува дека со организиран рурален туризам главно се занимаваат селата од ридско-планинските подрачја на Западна Србија и Шумадија, и тоа во подрачјето на општините Александровац, Брус, Горни Милановац, Ивањица, Книќ, Косјериќ, Љубовија, Лужани, Мионица, Ужице, Чајетина, Чачак и Шабац (Станојловиќ 2008). Карактеристично е дека туристичката понуда се јавува во рамки на веќефирмирана туристичка дестинација како алтернатива на хотелското сместување во ски-центрите или во бањите, или во областите каде што има атрактивни ресурси и сè уште неразвиена туристичка инфраструктура. Руралниот туризам има одредена традиција во Војводина, каде што, главно, се фокусира на традиционалните салаши (фарми) околу Сомбор, Суботица, Нови Сад и Инѓија, и во областа на Фрушка Гора, комбинирајќи ги виното и руралниот туризам (Ќурчиќ и соработници 2010). Во Регионот Јужна и Источна Србија, руралниот туризам е инициран подоцна и сè уште се карактеризира како релативно неразвиен, со скромна понуда, фокусирана првенствено на постојните природни ресурси и основните услуги за сместување, првенствено темелена на индивидуални иницијативи или иницирана од општината (слика 3). Така, во Регионот на Јужна и Источна Србија, руралниот туризам е застапен во областа Браничево и Тимочка Краина, односно во општините Неготин, Голубац, Петровац на Млави, Жагубица, потоа во општините Заечар, Сокобања и Књажевац (областа на Стара Планина).

Слика 3: Рајачки пимници, Рајац (Неготин)
Извор: <<https://www.rajackepivnice.com/pivnice/>>

Според пописот од 2012 година, во Србија се евидентирани дури 628.552 земјоделски домаќинства, од кои само 0,7 % биле директно вклучени во туризам, покрај основните земјоделски и преработувачки активности (Богданов и Бабовиќ 2014). Според податоците на Асоцијацијата за

рурален туризам на Србија, до крајот на 2013 година, во Србија се регистрирани 970 селски домаќинства во околу 300 села низ Србија (Petrović и соработниците 2015), со нееднаква дистрибуција и видлива доминација во Западна Србија (Западна Србија и Шумадија, 484 селски домаќинства; Војводина, 204; Белградски Регион, 11; Јужна и Источна Србија, 167).

Според податоците од Републичкото биро за статистика (2019), во 2018 година, во Србија се регистрирани 616 категоризирани селски туристички домаќинства со 1.680 легла, од кои 23 во бањски места (73 легла), 155 во планински места (391 легло), 391 во други туристички места (1.093 легла) и на други места 47 (123 легла). Сепак, во руралниот туризам, исто така, застапени и други форми на сместувачки капацитети, пред сè, соби и апартмани, со што реалниот број на регистрирани и нерегистрирани капацитети за сместување во селата е многу поголем. Според податоците на Асоцијацијата за рурален туризам на Србија, во декември 2019 година, регистрирани се 944 даватели на услуги во рурален туризам на национално ниво (Radović и соработниците 2020). Во 2018 година, вкупно 5.584 туристи престојувале во селски туристички домаќинства (од кои само 8,63 % биле странци). На територијата на Војводина се регистрирани 13,34 % од руралните туристи (13,1 % странци), додека во Централна Србија престојувале 86,66 % од руралните туристи (7,9 % странци), и притоа се остварени 15.039 ноќевања (6,6 % странци) (РЗСС 2019).

Табела 7: Индикатори на туристичкиот развој по региони, 2018 година

Регион	Туристички промет	Странски туристи (%)	Вработени во туризам (%)*	Број на регистрирани селски домаќинства**
Војводина	538.472	48,28	3,0/1,4	204
Белградски	1.160.582	83,75	3,7/2,1	11
Западна Србија и Шумадија	1.184.051	24,82	3,8/1,4	484
Јужна и Источна Србија	547.417	33,75	3,3/1,4	167

Забелешка:

*Вклучува учество на населението вработено во услужниот сектор, односно регистрирани компании кои обезбедуваат услуги за сместување и храна/вработени од областа на уметноста, забавата и рекреацијата.

**Petrović и соработниците (2015).

Извор: Републички завод за статистика на Србија (2019).

Според истражувањето од Гашиќ (2016), учеството на руралниот туризам во остварениот број туристички ноќевања во Србија, во периодот 2005 – 2014 година, во просек изнесува околу 21 %. Треба да се напомене дека во вкупниот број актуелни даватели на услуги во руралниот туризам во Србија, врз основа на податоците со кои располага Асоцијацијата за рурален туризам на Србија, најбројни се селските домаќинства, апартманите и куќите за гости, кои сочинуваат 71,6 % од вкупниот број рурални сместувачки капацитети. Потоа следуваат многу мал дел колиби и вили за изнајмување, со 7,4 %. Учеството на пансионите, мотелите и преноќиштата е многу поскупо, со околу 5 %, а етноселата и туристичките комплекси учествуваат со само 1,5 % (Гашиќ 2016). Многу помал број села кои активно се занимаваат со рурален туризам, а со тоа и значително помал број селски туристички домаќинства, се наоѓаат во Регионот на Јужна и Источна Србија. Сепак, врз

основа на развојните тенденции, може да се очекува забрзан туристички развој во овој регион (табела 7).

Важно е да се има предвид дека во руралниот туризам во Србија доминираат домашните туристи, со над 90 % учество во туристичката побарувачка. Притоа, главни пазарни сегменти се семејствата со деца, паровите, пензионерите, поединците и групите активни туристи и рекреативци. Според Маниќ (2014), типичниот рурален турист е оддалечен само 2-3 часа возење од дестинацијата (200-300 км), на возраст од 40 до 50 години, со високо образование и интерес за екологија и култура, а честопати и за гастрономија. Затоа, најголемиот дел рурални туристи евидентирани во Србија се од Белград. Тие обично престојуваат на рурален простор за време на викенд, или многу ретко престојуваат подолго од 7 до 10 дена (Маниќ 2014).

Ердељи (Erdelji) и соработниците (2013) укажуваат дека повеќето туристи, кои престојуваат на руралните дестинации во Србија, се задржуваат во просек 4,3 ноќи, а постои и значителен број дневни посетители (излетници, екскурзијанти). Според истото истражување, руралните туристи во Србија патуваат, главно, заради одмор и рекреација (79 %) и посети на пријатели и роднини (13 %). Притоа, доминираат туристи кои престојуваат на една дестинација (71 %), во споредба со оние кои посетуваат разни дестинации и атракции во Регионот (27 %) и патуваат претежно во самостојна организација (71 %). Структурата на користените сместувачки капацитети во руралниот регион на Јужна и Источна Србија укажува дека тие сè уште се недоволно развиени и донекаде во импровизирана форма (Erdelji и соработниците 2013).

Истражувањата на Ѓуровиќ и Цвејиќ (2011) покажуваат дека за рурален одмор се карактеристични следните рекреативни активности: уживање во руралниот амбиент (75 %), гастрономија (70 %), престојување на езеро и река (58 %), посета на културни атракции (41 %), лов и риболов (32 %), спортско-рекреативни активности (велосипедизам, јавање, планинарење, пешачење) (24 %). Ердељи (Erdelji) и соработниците (2013) ги потврдуваат овие наоди и забележуваат дека главната туристичка привлечност на руралните простори во Србија е директно поврзана со зачуваната природна средина, што е потврдено од дури 50 % од испитаниците, а поскромно учество бележи релаксацијата, со 15 %, културата и традицијата, со 12 %, гастрономијата 8 %, манифестациите 4 %.

Процените за ефектите од руралниот туризам врз развојот на вкупната економија на Србија се прикажани во националниот Мастерплан за развој на руралниот туризам во Србија (2012). Тоа се процени во кои се вели дека на руралните простори годишно се генерираат над 5 милијарди динари директен приход од сместувачките услуги. Се очекува директниот економски придонес на руралниот туризам да достигне 45 милијарди динари до 2020 година. Во однос на туристичката побарувачка за рурален туризам треба да се напомене дека развојот на руралниот туризам јасно се фокусира на потребите на домашните туристи од урбаните области кои сочинуваат дури 90 % од вкупната побарувачка за овој вид туристичка понуда.

Врз основа на истражувањето (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије – Сектор за рурални развој, 2009), ефектите од руралниот туризам се гледаат во вработувањето на просечно двајца членови од домаќинство, со нето-месечни приходи од рурален туризам по домаќинства, во просек од околу 200 евра (Bogdanov 2007). Оттука се смета дека развојот на руралниот туризам во Србија може да обезбеди позитивни економски ефекти на ниво на локални заедници, додека, пак, економските ефекти на руралниот туризам на државно ниво се занемарливи.

Според Радовиќ (Radović) и соработниците (2020), од 104 селски домаќинства во Србија, дури 72,1 % биле паралелно ангажирани во земјоделството и туризмот, при што прехранбените производи што се продаваат како туристичка понуда се самостојно произведени во целост дури кај 40,4 % од домаќинствата, а делумно, во 43,8 % од селските домаќинства. Најголемиот број селски туристички домаќинства (56,7 %) немаат инвестиции во тековната година, додека 37,5 % имаат

инвестиции и ги финансираат претежно од сопствени средства, со комбинација на сопствени средства и државни субвенции (10,6 %), и комбинацијата на сопствени средства и банкарски кредити (1,8 %). Најголемиот број селски туристички домаќинства (44,2 %) се занимаваат со рурален туризам повеќе од пет години што укажува на релативно долга традиција. Дополнително, во последните пет години е евидентен значителен пораст на бројот на релативно новозапочнати туристички бизниси во руралните простори (55,8 %), што укажува на поинтензивен развој на руралниот туризам. Околу 80 % од домаќинствата се категоризирани според националните туристички норми, додека 67,3 %, покрај сместување, нудат и услуги за исхрана (Radović и соработниците 2020).

3.1. КАРАКТЕРИСТИКИ НА РУРАЛНИОТ ПРОСТОР ВО РЕГИОНОТ НА ЈУЖНА И ИСТОЧНА СРБИЈА

Статистичкиот регион на Јужна и Источна Србија вклучува девет административни окрузи (области) и територии на 49 општини. Поради одредени проблеми предизвикани од неконзистентноста на достапните статистички податоци, селата од општините Прешево, Бујановац и Медвега се изоставени како последица на нецелосното опфаќање со пописот во 2011 година. Оттука, во анализата на Регионот на Јужна и Источна Србија се опфатени села од 46 општини. Поконкретно, Регионот на Јужна и Источна Србија вклучува вкупно 1.806 рурални населби, со просечна демографска големина од 393 жители/1 км². Така, овој простор се карактеризира со изразена демографска раситнетост, со дури 1.366 села, со помалку од 500 постојани жители. Имајќи предвид дека просечната густина на населението во руралната област на Србија изнесува 63 жители/км², а руралната област на Регионот ЈИС изнесува 45 жители/км², во оние населби со густина на население помало од 45 жители/км² беа земени како ретко населени области (Bogdanov и соработниците 2008; Дробњаковиќ и Спалевиќ 2017; EU Commission 2013; OECD 1994). Притоа, 1.213 села (67,2 %) од анализираниот простор имаат помала густина на населеност од наведената.

Оттука, овој регион, во голема мера, се карактеризира со исклучителна демографска депопулација поради интензивна миграција од 1970-тите, и претставува изразено емиграционо подрачје. Поради нарушената старосна структура на руралното население и падот на репродуктивната моќ, демографските промени се најизразени во овој регион, што резултира со брз и драстичен пад на населението. Поради традиционално (културолошки условените) ниските репродуктивни норми и најниската стапка на природен прираст, овој регион од Србија се карактеризира со напреден процес на депопулација и фаза на стареење на населението (Гурѓев и Арсеновиќ 2015; Никитовиќ и соработници 2015). Ова, забележано на долг временски период, го прави најретко населен регион во Србија, со екстреман пад на бројот население (во периодот од 1971 – 2011 година, регистрирана е просечна годишна стапка на пад на населението од околу –25). Во истиот период, само во 94 села е забележан раст на населението, додека 114 села изгубија повеќе од половина од жителите.

Со поделбата на кластери (групи) (Национална програма за рурален развој на Србија од 2011 – 2013 година), Регионот на Јужна и Источна Србија е класифициран како претежно планинска економија, ориентирана кон природни ресурси, со изразени негативни демографски и социокономски трендови и голема концентрација на неискористени природни ресурси кои можат да станат основа за туристичка активност (Маниќ 2014). Богатството, зачуваноста и привлечноста на природните ресурси, големиот број традиционални земјоделски домаќинства и зголемениот раст на животниот стандард, заедно со зголемениот интерес на меѓународниот туристички пазар за руралните туристички доживувања, даваат основа за насочување на Стратегијата за развој на руралните простори на Србија кон заживување на руралниот туризам, посебно во југоисточниот дел (Маниќ 2014). Гашиќ (2017) наведува дека од туризмот, генерално, а посебно од туризмот во руралните простори, се очекува со своите мултипликативни ефекти да даде поттик за развој на

економски заостанатиот Регион на Јужна и Источна Србија. На таков начин ќе се обезбеди трајна основа за егзистенција на населението, запирање на миграцијата и повторно активирање на развојот на земјоделството, приватното претприемаштво, трговијата и другите дејности.

Анализата на индикаторите за рурален развој во Србија покажува дека руралните простори во Регионот на Јужна и Источна Србија се карактеризираат со исклучителни природни погодности како богатиот природен пејзаж, богатата флора и фауна, различната топографија и поволната клима. Притоа, Пчињската и Борската област посебно се истакнуваат како рурални, со исклучително природни ресурси богати со високи еколошки вредности, додека малку пониски вредности и просечен потенцијал имаат Топличката, Јабланичката и Пиротската област (Јосиповиќ 2018). Сепак, генерално, Регионот се карактеризира со многу неповолна демографска структура на населението, со недостаток и слаб квалитет на јавни услуги и инфраструктура (посебно во областите на Бор, Зајечар, Пирот и Топлица).

Исто така, индикаторите за економската структура и перформансите укажуваат на значително полоши услови во Јужна и Источна Србија, при што се издвојуваат Јабланичка, Дунавска и Пчињска област, додека најголем број невработени лица има во Јабланичка и Топличка област (Јосиповиќ 2018). Ситуацијата е уште понеповолна кога се разгледуваат карактеристиките на ниво на село, што јасно ги разликува оние села кои имаат основни предуслови за рурален развој, односно за развој на рурален туризам од мал обем. Друг важен фактор при изборот на села за утврдување на нивниот туристички потенцијал е нивната оддалеченост од урбан или туристички центар на микрорегионално ниво. Така, во понатошната анализа се земени села кои се оддалечени најмногу 40 км, или максимум 1 час континуирано возење од центарот до периферијата, имајќи ги предвид планинскиот терен и лошата сообраќајна инфраструктура.

Регионот Јужна и Источна Србија во вкупниот број туристи учествува со скромни 15 %, но со најголем годишен раст од околу 17 % во последните години. Тоа се должи на подобрената сообраќајна и туристичка инфраструктура, како и на маркетинг-активностите за промоција на туристичкиот производ на Источна Србија. Воедно, покрај понудата за крстосување и културен (археолошки) туризам во областа на Долен Дунав, во Регионот најприсутни се руралниот и авантуристичкиот туризам, кои почнуваат од неодамна да се афирмираат. Кога станува збор за руралните дестинации, Источна Србија е најмалку препознатлива како посакувана туристичка дестинација. Тоа јасно зборува за потребата од репозиционирање на туристичкиот производ на Источна Србија во согласност со Стратегијата за одржлив развој на руралниот туризам во Србија. Воедно, бројот на дневни посетители во Источна Србија достигнува дури до 41,38 %, што е индикатор за недостиг од сместувачка и туристичка инфраструктура во овој регион, како и за релативната близина на големите емитивни центри (Erdelji и соработниците 2013).

Според Јосиповиќ (2018), во согласност со расположливите официјални податоци за селата, понудата на рекреативните активности може да се квантифицира со помош на бројот на вработените во рестораните и хотелите, во вкупниот број вработени, додека побарувачката за рекреативните активности може да се квантифицира со помош на бројот на туристите (домашни и странски). Во периодот 2008 – 2015 година, десет (10) рурални области во Србија имаат учество на бројот на вработените во рестораните и хотелите во вкупниот број вработени над просекот за сите рурални области, меѓу кои водечки се областите од Регионот Јужна и Источна Србија, и тоа: Борска, Браничевска, Заечарска, Јабланичка, Нишавска и Пчињска. За истиот период, осум рурални области во Србија имаат голем број туристи во текот на годината над просекот за сите рурални области, а меѓу нив и три од Регионот Јужна и Источна Србија: Борска, Заечарска и Нишавска област (Јосиповиќ 2018). Имајќи предвид дека Регионот Јужна и Источна Србија вклучува девет административни окрузи (области) кои административно им припаѓаат на 49 општини, анализата на туристичката побарувачка е на ниво на округ.

3.2. ТУРИСТИЧКИ ДЕСТИНАЦИИ ВО РЕГИОНОТ НА ЈУЖНА И ИСТОЧНА СРБИЈА

Во Стратегијата за развој на туризмот на Србија се појавуваат термините туристички регион и туристички кластер, кои претставуваат единствена ресурсна целина и основно подрачје за развој на туризмот. Во таа смисла, туристичкиот регион може да се дефинира и како динамична група туристички атракции, инфраструктура, опрема, услуги, економски активности, луѓе итн., во еден географски простор каде што се развиваат одредени туристички искуства (Бјељац и соработниците 2017). Тоа се специфични просторно-функционални целини на заедничка туристичка понуда, со туристички дестинации со слични карактеристики, градски туристички центри и места, бањски туристички центри и места, како и со вклучени сегменти на кружни и линеарни туристички правци и секундарни туристички простори (Васовиќ и Јовичиќ 1982; Јовичиќ 1992; Бјељац и соработниците 2017).

Генерално, туристичките региони се утврдени врз основа на претходни истражувања и регионални планови. Станковиќ и соработниците (1998) дефинираат голем број туристички региони во Србија, а во Регионот Јужна и Источна Србија спаѓаат:

- Ѓердапскиот туристички регион (Браничевски и Борски Округ);
- Хомољскиот туристички регион (Заечарски Округ);
- Нишко-сокобањскиот туристички регион (Заечарски и Нишавски Округ);
- Туристички регион Јужна Моравија (Јабланички и Пчињски Округ);
- Туристички регион Стара Планина (Заечарски и Пиротски округ) и
- дел од туристичкиот регион Копаоник (Топлички Округ).

Овие туристички региони се состојат од голем број туристички центри (урбани населби, планински или бањски туристички места) и зони, во чии рамки има голем број природни и антропогени туристички атракции.

Имајќи предвид дека природните ресурси се исклучително важни за развојот на руралниот туризам, од посебна важност за Јужна и Источна Србија се планинските предели со различни морфолошки и пејзажни карактеристики, кои може да задоволат излетнички, рекреативни, спортско-манифестациски и други туристички потреби. Од аспект на туристичката привлечност и потенцијалот за развој на руралниот туризам, посебно место заземаат заштитените природни подрачја кои се најбројни и најразновидни во Регионот Јужна и Источна Србија.

Во рамките на заштитените природни добра, од најголемо значење се: Националниот парк „Ѓердап“ и природните паркови Стара Планина, Кучај-Бељаница, планината Радан и Сиќевачката Клисура, потоа посебните природни резервати Јелашничка Клисура, Јерма, Сува Планина, ’Ртањ, Кукавица, како и пределите со исклучителни карактеристики како Долината Пчиња, Лептерија-Сокоград, ливадата Озрен, Власина итн.

Во Регионот на Јужна и Источна Србија доминираат ниски и средни верижни планини, и застапени се карпи од сите геолошки периоди. Притоа, посебно се истакнуваат: Стара Плана, Сува Планија, ’Ртањ, Озрен, Радан, Хомољски Планини, Бељаница, Црн Врв, Мироч, Тупижница и Бесна кобила (Гашиќ 2016). Посебен вид геоморфолошки туристички вредности се клисурите и кањоните, меѓу кои се издвојуваат клисурите Ѓердап, Сиќевачка, Јелашничка и Грделичка, потоа Кањонот на Лазарева Река, Кањонот Јерма, Кањонот на реката Вучјанка, Кањонот Темштица, Рсоманечка Река на Стара Планина и многу други (Гашиќ 2016).

Регионот е, исто така, богат со пештери кои претставуваат сè уште недоволно искористен туристички потенцијал. Меѓу нив, најпознати се: Рајкова Пештера, Церемошња Пештера, Равништарка, комплексот Злотски Пештери и Боговињска Пештера. Посебно место во туристичката понуда заземаат уникатните геоморфолошки феномени Гавоља Варош и Вражји Камен, како и природните камени мостови Ваља прераст и Вратњанска прераст (Гашиќ 2016).

Во атрактивните хидрографски туристички потенцијали на Регионот спаѓаат и реки и езера кои привлекуваат најголем број туристи. Посебно се истакнуваат потенцијалите на Дунав со Сребреното Езеро и Гердапското Езеро, потоа реките Тимок, Нишава, Топлица и голем број нивни притоки со интересни кањони, водопади и извори (врутоци). Исклучителен потенцијал имаат Борското Езеро, Бованското Езеро кај Сокобања, езерото Власина, како и голем број помали езера: Завојско, Суковско, Смиловско, Совинац, 'Рготско, Грлишко, Глоговичко, Дивљанско, Крајковачко, Шљункара, Брестовачко, Булино, Јовачко, Врмџанско и Крупачко Езеро (Гашиќ 2016). Регионот Јужна и Источна Србија е богат и со термоминерални извори. Така, меѓу најпознатите бањи се: Сокобања, Нишка Бања, Пролом Бања, Луковска Бања, Куршумлиска Бања, Гамзиградска Бања, Врањска Бања, Бања Ждрело, Брестовачка Бања, Сијаринска Бања, Звонашка Бања итн.

Просторно-географската дистрибуција на туристичките привлекувачки фактори (атрактори) и туристичкиот промет во Јужна и Источна Србија се нерамни. Од таа причина, перспективите за развој на руралниот туризам се насочени најпрво кон подрачјата кои се во непосредна близина на веќевоспоставените туристички центри, каде што веќе постојат туристичка инфраструктура и богата туристичка понуда. Покрај тоа, поголемата концентрација на туристи во туристичките центри овозможува одредена дисперзија на туристите кон околните рурални простори кои се надополнуваат на постојната туристичка понуда, која во продолжение е анализирана на ниво на округ (област). Во однос на концентрацијата на туристичката побарувачка на регионално ниво, значително напред се наоѓаат Заечарската област (27,3 %), Нишавската област (23,8 %), Борската област (14,4 %) и Браничевската област (10,3 %), додека неразвиена туристичка понуда имаат областите Подунавје (3,5 %), Топлица (5,8 %), Јабланица (5,5 %), Пчиња (4,8 %) и Пирот (4,6 %), каде што има мала концентрација на туристи.

Врз основа на табелата 8, јасно е дека најголема концентрација на туристи има во Заечарскиот Округ, во општините Сокобања и Књажевац. Притоа, најголем број туристи и ноќевања има во туристичките дестинации Сокобања, со вкупно 101.167 туристи (87 % домашни туристи) кои оствариле 498.463 ноќевања, и во Стара Планина, со вкупно 20.517 туристи (79,8 % домашни туристи) кои оствариле 69.184 ноќевања. Многу поскупо туристичка посетеност има во подрачјето на Општината Заечар, со Гамзиградска Бања и Бољевац со планината 'Ртањ. Во рамките на Заечарската област, со рурален туризам многу скромно се занимаваат селата Мал Извор, Николичево, Лесковац, Ново Корито и дел од Гамзиградска Бања. Во околината на Сокобања (слика 6), како главен туристички центар на Округот, руралниот туризам се развива во селата Шарбановац, Врмџа, Трубаревац, Ресник, Јошаница, Жучковац и Мужинац, додека во подножјето на 'Ртање, во Општината Бољевац, рурален туризам развиваат селата Илино, Мирово, 'Ртањ и Влаоње. На подрачјето на Стара Планина, а конкретно, во рамките на Општината Књажевац, руралниот туризам интензивно се развива во последните десетина години, така што има голем број туристички домаќинства во селата Јаловик Извор, Кална, Иново, Вртовац, Балта Бериловац, Мездреја, Куштица, Црн Врв, но и во некои други села како Јаковац, Горно Зуниче, Стогозовац, Вина, Влашко Поле, Зубетинац и Долна Каменица.

Табела 8: Основни карактеристики на Регионот Јужна и Источна Србија од аспект на туристичката побарувачка

Округ	Број на населби	Број на жители	ж/км ²	Туристички промет (% на удел во Регионот)	Домашни туристи (%)
Регион на Јужна и Источна Србија	1.973	1.521.081	58	547.417	362.665 (66,3 %)
Подунавски	59	189.091	151	19.385 (3,5 %)	5.609 (28,9 %)
Браничевски	189	170.207	44	56.294 (10,3 %)	45.380 (80,6 %)
Борски	90	114.816	33	78.946 (14,4 %)	64.356 (81,5 %)
Заечарски	173	109.634	30	149.269 (27,3 %)	123.284 (82,6 %)
Топлички	267	85.287	38	31.620 (5,8 %)	26.279 (83,1 %)
Нишки	282	364.157	133	130.485 (23,8 %)	51.846 (39,7 %)
Пиротски	214	85.964	31	25.038 (4,6 %)	11.079 (44,2 %)
Јабланички	336	203.254	73	30.173 (5,5 %)	16.619 (55,1 %)
Пчињски	363	198.671	56	26.207 (4,8 %)	18.213 (69,5 %)

Извор: Републички завод за статистика, „Општини во Србија“, 2019.

Слика 5: Руинираните хотели „Партизан“ и „Србија“ во Нишка Бања
Извор: Фотографии на Александра Терзиќ (коавтор)

Во Нишкиот Округ, клучна дестинација е градот Ниш, со 122.839 туристи и 29.114 ноќевања, од кои 4.454 туристи престојувале во Нишка Бања (слика 5) и реализирале 28.914 ноќевања. Овој урбан центар концентрира дури 94,1 % од побарувачката на туристи на ниво на област. Притоа, јасно е изразена бањската функција на Нишка Бања, која и покрај скромната туристичка побарувачка, бележи подолг престој на туристите (просечно, 6,5 ноќи). Во градот има 2.726 легла, од кои 796 легла се сместени во Нишка Бања. Руралниот туризам се развива во

поголема мера во општините Нишка Бања (село Банцарево, Јелашница, Сиќево), Алексинац (Бован, Мозгово, Липовац, Моравски Бујмир), Сврљиг (Белоиње, Попшица, Нишевац, Пирковац), Гаџин Хан (Дубрава), Долни Душник, Семче, Гркиња, Горно Власе, Горни Барбеш и Бела Паланка (Мокра, Варандол, Дивљана).

Слика 6: Сокобања

Извор: Фотографии на Александра Терзиќ (коавтор)

Кога станува збор за Борскиот Округ, концентрацијата на туристи се забележува во општините Кладово (42 %) и Мајданпек (32,7 %), со јасен фокус на развојот на туризмот во Регионот на Дунав и во областа на Националниот парк „Гердап“. Воедно, руралниот туризам се развива во областа на викенд-населбите, во близината на езерото Бор, Брестовачка Бања и селото Бањско Поле. Рурални туристички домаќинства има во селата Злот, Горњане, Метовница, Оштрељ, Брестовац, Бучје, Долна Бела Река, Кривељ, Лука, Слатина, Танда и Шарбановац. Руралниот туризам постепено се развива во непосредната околина на Долни Милановац, на подрачјето на Мишин Брег, Обљага Маре, Голубиња, Мироч и Мајданпек, во селата Рудна Глава и Црнајка. Крајбрежната област на Општината Кладово, со селата Текија, Петрово Село, Нови Сип, Давидовац, Голема Врбица, Корбово, Костол, Кладушница и Грабовица, исто така, има перспективи за развој на руралниот туризам. Во Општината Неготин се издвојуваат голем број села со долга лозарска традиција и со специфични пабови (селата Рајац, Рогљево и Штубик), додека туристички рурални домаќинства има во селата Плавна, Шаркамен, Браќевац, Јабуковац, Ковилово, Буково, Видровац, Михајловац, Кусјак, Вратна и Љубичевац.

Во Браничевскиот Округ има малку поголема дисперзија на туристичката побарувачка, иако таа е јасно насочена кон општините Големо Градиште (44,4 %), Пожаревац (23,6 %) и Петровац на Млави (19,5 %). Како една од клучните атракции во оваа област е Туристичкиот центар „Сребрено Езеро“ кој ѝ припаѓа на Општината Големо Градиште. Браничево претежно е познато како дестинација за домашни туристи (над 80 %), додека малку поизразена концентрација на странски туристи има само во општината Голубац (31,3 % странски туристи). Поголемиот број општински центри, исто така, имаат поголема просторна распределба на рурални микролокации. Во близина на урбаниот центар Пожаревац, руралниот туризам започнува да се развива со скромно темпо во селата Каона и Салаковац. Мало Црнице е типична рурална населба и општински центар каде што развојот на туризмот се темели на богатото културно наследство, на манастирите „Брадача“ и „Заова“ и Заовинското Езеро. Неколку домаќинства во селата Аљудово и Кула се занимаваат со рурален туризам. Како пример за рурален туризам, посебно се издвојуваат руралните општини Петровац на Млави со етноселото Бистрица, Мало Лаоле и бањата Ждрело,

потоа руралните општини Жагубица, селата Милановац, Лазница и Сув Дол, како и руралните општини Голубац (слика 7), со селата Радошевац, Добра и Брњица на брегот на Дунав.

Слика 7: Руралната Општина Голубац
Извор: Фотографии на Александра Терзиќ

Од друга страна, другите окрузи во Регионот Јужна и Источна Србија имаат значително помала посетеност на туристи, само со околу 5 % учество.

Подунавскиот Округ има скромна концентрација на туристи (19.385 туристи), со поизразена побарувачка насочена кон урбаниот центар Смедерево (76,7 %). Притоа, во 2018 година, дури 88,9 % се странски туристи, додека во другите општини доминираат домашните туристи (87,4 %). Урбаните центри Смедерево, Смедеревска Паланка и Велика Плана, имаат мал број рурални туристички домаќинства и најмногу се насочени кон урбан и транзитен туризам. Приватно сместување во вид на рурални вили и домаќинства има во приградската населба Удовице, во крајбрежниот дел на излетничката област Југово. На територијата на Смедеревска Паланка, селски домаќинства има во селото Азања и во Велика Плана (приградска населба на Велико Орашје), каде што се наоѓа етноселото „Моравски конаци“.

Слика 8а: Централен плоштад на Куршумлија

Слика 8б: Ресторан „Колиби“

Слика 8в: Хотел „Радан“ во Пролом Бања

Извор: Фотографии на Александра Терзиќ (коавтор)

Топличкиот Округ учествува со 5,8 % од туристичката побарувачка во регионални рамки, со концентрација на туристите исклучиво во рамките на Општината Крушумлија (100 % од туристичката побарувачка и 83,1 % се домашни туристи). Бањските центри Пролом Бања (слика 8в) и Луковска Бања имаат над 95 % учество во вкупниот туристички промет на Општината. Округот Топлица, исто така, во своите стратегиски документи е ориентиран кон развојот на руралниот туризам. Почетоците се регистрираат во околината на Куршумлија (слика 8а и 8б) (Пролом, Луково, Мачковац, Пепељевац, Пљаково, Зебице), Прокупље (Бублица, Бели Камен) и Лебана (Тогочевце, Чекавица, Прекопчелница, Штулац, Свињарица).

Јабланичкиот Округ, со учество од 5,5 % од туристичкиот промет на регионално ниво, се издвојува со поголема застапеност на странска туристичка побарувачка во Општина Лесковац (околу 68 % туристи, од кои дури 63 % се странски туристи). Посебно се истакнува привлечноста на Сијаринска Бања (26,5 % од туристите), при што доминираат домашните туристи (95,5 %). Руралниот туризам, во околината на Лесковац е недоволно развиен, а рурални туристички домаќинства работат во селата Зољево и Слатина. Од друга страна, значителен напредок во развојот на руралниот туризам има во Општината Бојник, односно на подрачјето на планината Радан, во селата: Магаш, Ивање, Добра Вода, Горни Брестовац, Дубрава и Боринце.

Пчињскиот Округ учествува со 4,8 % од туристичкиот промет на регионално ниво, со јасна концентрација на туристи во Врање (57,3 %) и во Сурдулица (16,6 %), каде што се наоѓа прекрасниот предел Власина и туристичкиот центар на Власинско Езеро. Општините Владичин Хан и Бујановац имаат многу поскромна посета на туристи, пред сè, од транзитен карактер. Поради периферна позиција, во овој регион доминираат домашните туристи (со околу 70 %). Централна развојна оска на руралниот туризам е градот Врање и неговата непосредна околина, со етноселото Преображение кое се наоѓа во непосредна близина на истоимениот манастир. Иако сè уште не е развиен во Општината Врање, во моментов, руралниот туризам има карактер на посета на роднини и пријатели во селото за време на празници и одмори. Така, одреден потенцијал имаат селата: Загужање, Пољаница, Крива Феја, Долга Лука, Првонек и Изумно.

Пиротскиот Округ има скромно учество со 4,6 % во туристичкиот промет на регионално ниво, со концентрација на туристи во урбаните центри Пирот (71,4 %) и Димитровград (28,6 %), со значително учество на странски туристи (55,8 %), претежно од Бугарија и Република Северна Македонија. Акцентот се става на урбаниот и културниот туризам, како и на афирмацијата на руралниот туризам на Стара Планина, долината на Јерма и Звоначка Бања. Поинтензивен развој на руралниот туризам е забележан по 2010 година, во селата: Дојкинци, Паклешница, Темска, Топли Дол, Војнеговац, Височка Ржана, Рсовци, Славиња, Гостуша, Јеловица, Градашница, а од неодамна и во Општина Димитровград (Сенокос, Поганово, Долни Криводол, Трнски Одровци). Значителен дел од туристите престојуваат на Стара Планина како важен дел од екскурзискиот и транзитниот туризам, со релативно краток просечен престој на туристите од 2,2 дена.

Одреден број рурални сместувачки капацитети се наоѓаат во понудата на бањски дестинации, односно во нивна непосредна близина. Сепак, бањските центри се карактеризираат со урбан тип на физиономија и со голем број угостителски објекти од типот на хотели, иако повеќето бањи се наоѓаат на руралните простори во подножјето на планините. Покрај тоа, здравствено-реhabилитационската функција на бањите наметнува потреба од хотелски сместувачки капацитети, додека значително помал број посетители се одлучуваат за алтернативни видови сместување. Генерално, рурален туризам и рурални домаќинства постојат во Јужна и Источна Србија, во недоволно туристички афирмирани и инфраструктурно неразвиени простори, богати со природни и културно-историски ресурси.

Имајќи ја предвид поголемата концентрација на туристи насочени кон јасно дефинирани туристички центри, зони и правци, реално е да се очекува поголема дистрибуција на туристи во непосредната рурална средина на веќеафирмираните туристички дестинации и транзитни рути. Оттука, постои потенцијал за рурален развој на ретконаселените села во областа на дефинираните

туристички региони во просторната рамка на Регионот на Јужна и Источна Србија. Посебни можности за развој се гледаат во релативно тесната област помеѓу Дунав и Сообраќајниот коридор 10 (меѓународниот пат М75). Дополнително, селата во општините Куршумлија и Сурдулица имаат просечен потенцијал за рурален туризам, а за таа состојба, и покрај поседувањето на исклучителните природни карактеристики, придонес имаат крајно неповолните инфраструктурни, економски, демографски, но и политички фактори. Бидејќи не се сите туристички ресурси подеднакво важни за развој на руралниот туризам, посебен акцент се става на природните атракции кои нудат широк спектар на рекреативни активности. Токму такви во руралните простори на Србија се, првенствено, националните паркови и природните резервати, големите водни ресурси – Дунав, ридско-планинските подрачја (Ртањ, Озрен, Мироч, Бељаница, Дукат, Бесна Кобила, итн.), високите планини со потенцијали за развој на ски-туризам (Стара Планина), но и специфичните форми на геонаследство, како Ѓавоља Варош, долината Јерма, клисурите, водопадите, бањите и слично. Притоа, развојот на руралниот туризам во Регионот на Јужна и Источна Србија првенствено е насочен кон планинските дестинации развивајќи се речиси исклучиво на најмногу 20 км од главниот туристички центар.

Еден од најголемите проблеми за развој на руралниот туризам во набљудуваниот регион е лошата сообраќајна и комунална инфраструктура, како и недостатокот на угостителски објекти и забавна содржина. Понудата за рурален туризам сè уште се темели речиси исклучиво на обезбедувањето основни сместувачки услуги и услуги за исхрана. Причината за тоа е недостигот на младо, високообразовано население, како и скромниот економски статус на повеќето рурални домаќинства вклучени во туристичката понуда. Треба да се има предвид дека развојот на руралниот туризам во Регионот на Јужна и Источна Србија, во повеќето случаи, е инициран од сезонското население (од локалните гурбетчии или гастербајтери и повратници, сопственици на викендици и сезонски домови). Во однос на туристичката понуда и побарувачката за рурален туризам, постои многу изразена сезоналност, посебно во летниот период, од мај до септември. Многу села, лоцирани во близина на планинските и бањските центри, имаат можност да ја прошират туристичката сезона и во зимските месеци. Руралниот туризам ретко се развива во организирана форма и доминира индивидуалното вклучување на руралните домаќинства во туристичката понуда.

Важен елемент во поттикнувањето и поддршката на развојот на руралниот туризам претставуваат субвенциите и други владини програми за промовирање и привлекување туристи на руралните простори (Пениќ 2015), но многу мал број туристички претприемачи имаат пристап до овие средства. Воедно, многу мал број рурални домаќинства ја промовираат својата туристичка понуда, што укажува на слабиот степен на организацијата во промовирањето на руралните региони во Србија (Пениќ 2015). Во процесот на започнувањето со одреден туристички бизнис, повеќето рурални домаќинства се потпираат на помошта од локалните туристички организации и од општинските служби, кои за нив вршат одредени едукативни и маркетинг-активности. Поддршката на државните институции преку грантови за образование и инвестиции, се покажа како многу важна за развојот на руралниот туризам, посебно во областите погодени од негативните демографски процеси. Голем број позитивни примери од практиката покажуваат дека руралниот туризам може да биде едно од решенијата за тие процеси и за релативно кратко време да доведе до значителен напредок на економијата и до развој. Тоа е особено важно во контекст на забавувањето на негативните трендови и на процесот на депопулација. Воедно, може да доведе до повторно населување на селата како резултат на создавањето подобри услови за живот и зголемување на животниот стандард на локалното рурално население. За жал, ваквите примери сè уште се многу ретки во Србија.

4. ВКЛУЧУВАЊЕ НА РЕТКО НАСЕЛЕНИТЕ РУРАЛНИ ПРОСТОРИ ВО ТУРИСТИЧКАТА ПОНУДА

Веќе подолго време во економски развиените земји, а од 80-тите години на минатиот век и во Северна Македонија и Србија, на руралните простори им се пристапува на поинаков начин. Тие престануваат да се вреднуваат само врз основа на можноста да произведуваат различни земјоделски производи туку се разгледуваат можности за рурален развој од перспектива на можноста за обезбедување дополнителни активности, како што се туризмот и рекреацијата. Од туристичка гледна точка, руралните простори се идентификуваат како простор за релаксација и одмор, за бегство од урбаниот метеж и динамичниот начин на живот (Urqu 2000), и наоѓање душевен мир преку бегство од „живот во сиво“ во „живот во боја“, од „болно“ во „здрово“ опкружување. Така, квалитетот на руралниот простор се отсликува во најавтентичната и најпосакуваната слика на традиционалната здрава храна, мирот и тишината, безбедноста, слободата, активноста, традицијата и културолошките искуства (Pesonen & Tuohino 2016), што претставува основа руралниот простор да прерасне во туристичка дестинација.

Туризмот, секако, има значајна улога како еден од алтернативните видови рурални активности што го вработува локалното население и ги активира локалните ресурси. Со оглед на фактот дека за руралните простори е карактеристична големата зависност на економијата од земјоделството, нискиот степен на диверзификација на активностите и приходите на руралното население, истовремено со исклучително ниско ниво на образование и со висока стапка на невработеност, воведувањето на туризмот се смета за конкретна развојна перспектива. Економските ефекти од развојот на руралниот туризам се гледаат во растот на вработеноста и на животниот стандард на руралното население, забрзаниот економски развој на локалната заедница и на Регионот, во позитивните социјалните промени во секојдневниот живот и потребите на локалното население, но, исто така, и во поволните ефекти врз животната средина и културното наследство.

Забележано е дека воведувањето на туристичките активности може да доведе до забрзана диверзификација и обезбедување долг и одржлив рурален развој, од што се гледаат мултипликативните ефекти на туризмот. Треба да се напомене дека туризмот како економска активност се карактеризира со релативно ниско ниво на зависност од голем број ограничувачки фактори во споредба со другите стопански гранки. Со други зборови, туризмот е еден вид феномен, па со насочени активности и инвестиции може да се развие и на простори кои немаат дури и некакви клучни фактори за развој (како што се демографскиот потенцијал, недостигот на природни или културни атракции, инфраструктурата, итн.). Со соодветни маркетинг-активности и инвестиции, недостатоците се претвораат во предности, па дури и во своевидна атракција.

Притоа, треба да се има предвид дека туризмот може да се набљудува само како дополнителна активност во обезбедувањето приходи, и тоа комплементарна на земјоделството, но ретко како самостојна активност. Така, руралниот туризам се темели на природните ресурси, руралното наследство, руралниот начин на живеење и активностите на руралниот простор, додека пак, развојот на руралниот туризам, генерално е условен од квалитетот на животната средина и од нејзините природни и културни вредности (Пениќ 2015). Токму благодарение на природните ресурси со кои располагаат селата, како и големата различност во споредба со урбаните простори, придонесуваат руралните простори да бидат сè поатрактивни во туристичка смисла. Специфичниот „квалитет на руралното опкружување“ како систем на рурални погодности го сочинуваат природни и антропогени вредности кои имаат комплементарна улога во руралниот раст и развој, како и во туристичкиот развој на руралните простори. Овие вредности претставуваат локалноспецифични јавни добра и услуги кои одредена рурална средина ја прават привлечна за живот и престој, но и за работење (Gottlieb 1994; Power 2005; Јосиповиќ 2018).

Според Јосиповиќ (2018), руралните придобивки, односно руралниот капитал (природен, изграден и културен/историски), иницираат движења на населението од урбаните во руралните простори. Во значителен дел, тоа се високообразовани, креативни поединци, кои придонесуваат за рурален економски раст, раст на вработеноста, развој на иновации и започнување нови претприемачки иницијативи во селата. На овој начин, преку привлекување и задржување на одреден човечки капитал на руралните простори, се придонесува за нивната виталност. Се посочува фактот дека прилив на човечки капитал најчесто има во руралните простори богати со природен пејзаж, поволни климатски услови, со солидна инфраструктура и одредена рекреативна содржина.

Со цел да се оценат реалниот капацитет и реалниот капитал на руралниот простор, во смисла на процена на потенцијалот за развој на руралниот туризам, земен е моделот на рурален капитал (Bogdanov & Janković 2013; Јосиповиќ 2018; Terzić и соработниците 2019) кој се состои од: природен капитал, инфраструктурен капитал, општествен, културен и економски капитал. Природниот капитал се темели на фактот дека одредени природни придобивки и други квалитети на локалното опкружување, кои се однесуваат, пред сè, на поволните климатски услови и на богатиот природен пејзаж, можат значително да ги подобрат условите за живот, и како такви се идентификувани како клучни фактори за раст на населението, приход и вработување во руралните области (Јосиповиќ 2018).

Во последно време, природните ресурси не се важни само во развојот на традиционалните рурални активности (земјоделство, шумарство, лов и риболов) туку и како специфичен ресурс што ја прави руралната средина привлечна за живот, за рекреација и започнување нови претприемачки иницијативи (Јосиповиќ 2018). Вкупната вредност на придобивките во одредена рурална област, во голема мера зависи и од квалитетот на постојната транспортна инфраструктура и на инфраструктурата врзана за понудата на разни услуги. Без соодветна инфраструктура, економската вредност на богатите природни придобивки, за потенцијалните корисници е многу мала (Marcouiller & Clendenning 2005). Затоа, од голема важност за процената на потенцијалот за рурален развој е инфраструктурната и супраструктурната опременост на селото, без кои развојот на која било економска активност е многу тежок. Богатството на културниот капитал се гледа во постоењето културни ресурси, во автентичноста на руралниот амбиент, постоењето на нематеријално културно наследство како локалните традиции и обичаите, настаните и забавата. Сето тоа придонесува за привлечност на руралните простори, како во поглед на подобрувањето на квалитетот на животот на локалното население, така и во поглед на туристичкото доживување. Општествениот (човечки и организациски фактор) капитал е основен предуслов за развој на руралниот туризам, имајќи предвид дека човечкиот капитал, образованата и креативната класа и развојот на локалното претприемаштво, имаат синергиски ефект врз руралниот економски растеж.

Кога станува збор за демографски загрозените простори во Република Северна Македонија и Србија, иако погодени од крајно неповолните процеси на депопулација, екстремно привлечното природно опкружување и релативната близина до туристички дестинации, им создаваат основа за нивно обележување како потенцијал за развој на руралниот туризам, а со тоа и одредено ниво на одржливост на руралните заедници. Прашањето дали и на кој начин развојот на руралниот туризам, темелен на локални иницијативи, може да придонесе за продолжена виталност и за ревитализација на малите ретко населени и напуштени рурални простори во Република Северна Македонија и во Регионот Јужна и Источна Србија, останува актуелно.

ЛИТЕРАТУРА

Бјељац, Ж., Терзиќ, А., Јовановиќ, А., Бранков, Ј. и Петровиќ, М. (2017). Туризам Србије, Поглавје во Географија Србије, Милан Радовановиќ (ур.), посебно издание на Географскиот институт „Јован Цвијик“, САНУ, 91, 753–809.

- Богданов, Н. и Бабовиќ, М. (2014). Радна снага и диверзификација прихода на пољопривредним газдинствима у Србији – Стање и изазови за политику руралног развоја. Републички завод за статистику Србије, Београд.
- Bogdanov, N. (2007). Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija. UNDP, Beograd.
- Bogdanov, N. & Janković, D. (2013). Territorial capital of rural areas: An example of analysis of the potential for rural tourism development in Serbia. In: Agri-Food Sector in Serbia: State and Challenges (Ed. Dragan Škorić, Danilo Tomić and Vesna Popović), Serbian Association of Agricultural Economists, 157552.
- Bogdanov, N., Meredith, D. & Efstratoglou, S. (2008). A typology of rural areas in Serbia, *Economic Annals*, 53 (177), 7–29.
- Bošković, T. (2012). Ekonomski efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije, *Škola biznisa*, 2(2012), 29–34.
- Васовиќ, М. и Јовичиќ, Ж. (1982). Важније туристичко-географске регије Европе. Београд: Рад.
- Гашиќ, М. М. (2016). Туризам у функцији развоја руралних подручја Јужне и Источне Србије, Економски факултет, Универзитет Ниш.
- Gottlieb, M. C. (1994). Ethical decision making, boundaries, and treatment effectiveness: A reprise, *Ethics & Behavior*, 4, 287–293.
- Demonja, D. & Ružić, P. (2010). Ruralni turizam u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima, Zagreb: Meridijani Samobor.
- Демировиќ, Д. (2016). „Конкурентност Војводине као дестинације руралног туризма“, (Докторска дисертација), Природно-математички факултет, Универзитет Нови Сад.
- Demirović, D., Berjan, S., Milentijević, N., El Bilali, H., Syromiatnikova, Y. A. (2019). Exploration of Tourist Motivation and Preferred Activities in Rural Areas, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic SASA*, 69, 29–37.
- Димитров, Н. (2013). „Популациско-просторни карактеристики на населбите од ридско-планинските области во Република Македонија“. Во: Зборник на трудови од Меѓународен научен симпозиум: „Проблеми и перспективи на ридско-планинските подрачја“, 12 – 15.9.2013 г., Охрид, Македонија.
- Dimitrov, N. & Petrevska, B. (2012). Rural tourism development zones: the case of Macedonia, *Researches review of the Department of geography, tourism and hotel management*, 41, 152–162.
- Dimitrov, N., Petrevska, B. & Terzić, A. (2019). Recommendations for tourism development of rural areas in North Macedonia, *Proceedings of the International Scientific Symposium New trends in geography*, 3 – 4.10.2019 г., Ohrid, North Macedonia, 307–316.
- Димитров, Н., Ташков, Н. & Методијески, Д. (2013). „Регионална распространетост на руралниот туризам во ридско-планинските подрачја“. Во: Зборник на трудови од Меѓународен научен симпозиум: „Проблеми и перспективи на ридско-планинските подрачја“, 13 – 15.9.2013 г., Охрид, Македонија.
- Димитров, Н. & Котески, Ц. (2015). Туристичка географија, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Штип.
- Дробњаковиќ, М. и Спалевиќ, А. (2017). „Населба“. Во: М. Радовановић (ур.), Географија Србије, 566–613, Белград: Географски институт „Јован Цвијик“ САНУ.

Дробњаковиќ, М. (2019). Развојна улога руралних насеља централне Србије, Белград: Географски институт „Јован Цвијиќ“, Посебно издание, книга 95.

ДЗСРСМ. (различни години). Онлајн-податоци достапни на: <<http://makstat.stat.gov.mk>>

ДЗСРСМ. (2007). Демографска статистика по региони 1994 – 2004, ДЗС,2.4.6.04.526., Скопје.

ДЗСРСМ. (2008). Номенклатура на територијалните единици за статистика на Република Македонија – НТЕЦ (1.8.8.01 Класификација, методологија, номенклатури и стандарди), Скопје.

ДЗСРСМ. (2017а). Попис на капацитетите во угостителството во Република Македонија 2016, Скопје.

ДЗСРСМ. (2017б). Статистички преглед: Транспорт, туризам и други услуги, Скопје.

ДЗСРСМ. (2019). Регионите во Република Северна Македонија 2019, Скопје.

Ѓурѓев, Б. и Арсеновиќ, Д. (2015). Популациона динамика у меѓупописном периоду. Во: В. Никитовиќ (ур.), Популација Србије почетком 21. века, Београд.

Ѓуровиќ, Д. и Цвејиќ, С. (2011). Рурални туризам као чинилац руралног развоја, Заједнички програм УН-а у Србији, Београд.

Erdelji, I., Gagić, S., Jovičić, A. & Medić, S. (2013). Development of Rural Tourism in Serbia, *Journal Settlements and Spatial Planning*, 2, 309–315.

EU Commission. (2013). Indicators in the rural development report 2013. (Достапно на:) <<http://www.ec.europa.eu/agriculture/stastics/rural-development>>

Јеремиќ, Д. (1971). Туристичка регионализација во СР Македонија, Економски институт, Скопје.

Јовичиќ, Ж. (1992). Феноменологија туризма, Научна књига, Београд.

Јосиповиќ, С. Н. (2018). „Погодности амбијента, предузетништво и рурални развој Србије“. (Докторска дисертација), Економски факултет, Универзитет Београд.

Kušen, E. (1995). Turizam na seljačkom gospodarstvu, *Turizam* 7–8, 127–133.

Маниќ, Е. (2014). Одрживи рурални туризам као фактор развоја руралних подручја: пример Србије, *Acta Geographica Bosniae et Herzegovinae*, 1, 23–34.

Мариноски, Н. (2012). Туристичка географија, Факултет за туризам и угостителство – Охрид, Охрид.

Мариноски, Н. и Коруноски, С. (2008). Македонија земја на туризмот, Скопје.

Маркоски, Б. (2013). Македонија туристички бисер, Скопје.

Marcouiller, D. W. & Clendenning, G. (2005). The supply of natural amenities; moving from empirical anecdotes to a theoretical basis. *Amenities and rural development: Theory, methods and public policy*, 6–32, Edward Elgar Cheltenham: UK.

„Мастерплан за одржлив рурален туризам во Србија (2011)“. Програма на Обединетите нации во Србија, 2011.

Методијески, Д. и Димитров, Н. (2018). „Рурален туризам – политика и развој“, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип.

Министерство за економија, Влада на РМ. (2012). „Национална стратегија за рурален туризам 2012 – 2017 година“, Сектор за туризам и угостителство, Скопје.

Министерство за животна средина и просторно планирање, Влада на Република Македонија. (2004). „Просторен план на Република Македонија 2004 – 2020 година“, Скопје.

Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Србије – Сектор за рурални развој. (2009). „Анализа буџетске подршке развоју сеоског туризма у Србији и диверсификацији економских активности на селу“, Београд: Влада Републике Србије.

Намичев, П. (2009). Селската куќа во Македонија, Скопје.

Никитовиќ, В., Предојевиќ-Деспиќ, Ј. и Маринковиќ, И. (2015). „Мигрантско становништво“, Во: Популација Србије почетком 21. века. В. Никитовиќ (ур.) (98–124), Београд: Републички завод за статистика.

ОЕСД. (1994). *Creating rural indicators for shaping territorial policy*. Paris.

ОЕСД. (2005). *The new rural paradigm – policies and governance* (Paris: OECD).

Панов, М. (1972). Туристичка географија со основи на туризмот, Факултет за туризам и угостителство – Охрид, Охрид.

Панов, Н. и Штетик, С. (2008). Туристичка географија, Скопје.

Пениќ, М. (2015). Квалитет смештајних капацитета као индикатор развијености руралног туризма у Србији. (Докторска дисертација), Универзитет Нови Сад.

Petrović, D. M., Radović, G. & Terzić, A. (2015). An Overview of Agritourism Development in Serbia and European Union Countries, *International Journal of Sustainable Economies Management*, 4(2), 1–14.

Power, T. M. (2005). The supply and demand for natural amenities: an overview of theory and concepts, In: Green et al. (ed.), *Amenities and Rural Development Theory, Methods and Public Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 63–77.

Pesonen, J. & Tuohino, A. (2016). Rural wellbeing tourism destinations, *The Routledge Handbook of Health Tourism*, 401.

Просторни план Републике Србије 2010 – 2020 (нацрт). (2010). Републичка агенција за просторно планирање, Министарство животне средине и просторног планирања, Влада Републике Србије. (Достапно на:)

<http://www.nekretnineprostor.com/dokumenta/ Nacrt_prostornog_plana_Srbije_2021.pdf>

Просторни план Републике Србије 2021 – 2035 (2020). Рани јавни увид, (Достапно на:)
<<https://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/rani-javni-uvид-povodom-izrade-prostornog-plana-republike-srbije-od-2021-do-2035-godine>>

Radović, G., Petrović, M., Demirović, D., Radovanović, M. & Vuković, N. (2020). Can Proper Funding Enhance Sustainable Tourism in Rural Settings? Evidence from a Developing Country, *Sustainability*, 18(12), 1–16.

РЗСС. (2012). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Во: Републици Србији, 42–63. Београд: Републички завод за статистику Србије.

РЗСС. (2013). Попис пољопривреде 2012 године, Пољопривреда у Републици Србији, книга 1 и книга 2, Београд: Републички завод за статистику.

РЗСС. (2015 – 2019). Општине и региони у Републици Србији, 2015 – 2019 године, Београд: Републички завод за статистику Србије.

РЗСС. (2019). Статистички годишњак Републике Србије, Београд: Републички завод за статистику Србије.

„Службени лист РС“. (2005 – 2025). Закон за туризам (36/2009, 88/2010, 99/2011, 93/2012, 84/2015), Закон за угостителство (96/2009, 41/2010, 48/2012, 58/2016), Стратегија за развој туризма

Републике Србије (2016 – 2025) (91/06), Стратегија регионалног развоја Републике Србије (2007 – 2012) (55/05 и 71/05), Национална стратегија одрживог развоја (55/05, 71/05, 101/07, 57/08), Правилник о начинима унапређења привредних делатности на селу подржавањем непољопривредних делатности (67/16), Просторни план Републике Србије 2010 – 2020 (88/2010), Уредба о номенклатури статистичких просторних јединица (109/2009 и 46/2010), Национални програм руралног развоја Републике Србије за период 2011 – 2013 (15/11), Национални програм руралног развоја Републике Србије за период 2018 – 2020 (120/17), Национални програм за пољопривреду Републике Србије од 2010 до 2013 године (83/10).

Стратегија развоја туризма Републике Србије 2016 – 2025 (2016). (2016). Београд: Влада Републике Србије. (Достапно на:) <<https://mtt.gov.rs/download/3/STRATEGIJA%20RAZVOJA%20TURIZMA%20RS%20%202016-2025.pdf>>

Станковиќ, С., Поповиќ, И. и Јовичиќ, Ж. (1998). Регионализација Србије: просторне структуре туризма, Српско Географско друштво, Београд.

Станојловиќ, А. (2008). Оживљавање и развој сеоских насеља у Србији кроз туризам. Во: Село у транзицији (стр. 215–230). Тематски зборник Међународног научног скупа „Власински сусрети 2008“, Завод за проучавање села, Српско удружење за социологију села и пољопривреде, Балканска асоцијација за социологију села и пољопривреде, Београд.

Стојмилов, А. (1993). Туристичка географија, Скопје.

Terzić, A., Petrevska, B. & Petrović, M. (2019). Evaluation methods for sustainable rural tourism development: Issues to be addressed, *Agrieconomica*, 48(84), 55–64.

Тодоровиќ, М. и Бјељац, Ж. (2007). Основе развоја руралног туризма у Србији, Гласник Српског географског друштва, 87(1), 135–148.

Todorović, M. & Štetić, S. (2009). Ruralni turizam, Geografski fakultet, Beograd.

Туристичка организација Србије. (2017). Каталог сеоских туристичких домаћинстава. <<https://www.srbija.travel/files/Katalog%20seoskih%20turistickih%20domacinstava.pdf>>

Cvijanović, D. & Ruzić, P. (2017). Ruralni turizam, Vrnjačka Banja.

Ќурчиќ, Н., Павловиќ, Н. и Станојловиќ, А. (2010). Активирање Бечејских салаша на туристичком тржишту, Гласник српског географског друштва, 90(2), 225–245.

Urry, J. (2000). *Sociology beyond societies: mobilities for the twenty-first century*. New York: Routledge.